

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA
İNSAN İNKİŞAFI HAQQINDA HESABAT 1999

**AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASINDA
İNSAN İNKİŞAFI HAQQINDA
HESABAT
1999**

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı
Bakı, Azərbaycan Respublikası

Bu nəşrə heç bir müəllif hüququ şamil edilmir. Onun bütövlükdə və ya hissə-hissə təkrar nəşr edilməsi üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və onun tərəfdarlarının icazəsi tələb olunmur. Bəla hallarda mənbənin göstərilməsi kifayətdir.

ÖN SÖZ

Son on ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (BMTİP), cəmiyyətin bütün üzvlərinin iqtisadi, siyasi və sosial seçimlərinin genişləndirilməsini nəzərdə tutan insan inkişafı konsepsiyasını tətbiq edir. İnkişafa ənənəvi baxışdan fərqli olaraq bu konsepsiya insanların həyatının təkcə iqtisadi aspektini yox həm də sosial aspektlərini əhatə edir. İqtisadi yüksəliş insan inkişafı prosesinin əsasıdır, lakin insan inkişafı təkcə iqtisadi inkişaf ilə məhdudlaşmur. Cəmiyyətin bütün üzvlərinin seçimlərinin genişləndirilməsi yalnız o zaman mümkündür ki, insanların sağlamlığı və keyfiyyətli təhsil alması təmin olunur, onların insan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmətlə yanaşılır.

Azərbaycanda İnsan İnkişafı haqqında Hesabatlar 1995-ci ildən başlayaraq hər il nəşr olunur. Əvvəlki nəşrlərdə olduğu kimi 1999-cu ilin Hesabatında da göstərilir ki, Azərbaycan zəngin insan və təbii resurslara malikdir və bu, ölkəyə insan inkişafının yüksək səviyyəsini əldə etmək imkanı verir. Azərbaycan nəzərə çarpan yüksəlişə nail olmuşdur və bazar iqtisadiyyatı və demokratik siyasi sistem qurmaq niyyətindədir. Bununla belə son illərdə inkişaf ilə bağlı bir neçə mühüm problem meydana çıxmışdır ki, onlar Azərbaycanda İnsan İnkişafı haqqında Hesabatlarda öz əksini tapmışdır.

Birincisi, Azərbaycanda son illərin iqtisadi yüksəlişi iqtisadiyyatın təkcə bir sahəsində cəmlənib. İqtisadi yüksəlişin bütün ölkə əhalisinin insan inkişafına qulluq etməsinə imkan yaradan siyasətlər və proqramlar tələb olunur. Bunun üçün iqtisadiyyatın neftlə bağlı olmayan sektorlarında və ölkənin bütün regionlarında sahibkarlıq fəaliyyətini mümkün edən biznes mühitinin yaradılması lazımdır. Sosial sektorlara, xüsusilə səhiyyə və təhsil sektorlarına daha çox diqqət verilməlidir və inkişafın bütün sahələrində gender balansına nəzərə alınmalıdır. Cəmiyyətin sosial müdafiəyə ən çox ehtiyacı olan üzvləri, xüsusilə didərginlər üçün dövlət yardımının yeni formaları tətbiq edilməlidir ki, bu yardım bələdərinin gəlir əldə etmək imkanlarını genişləndirməklə öz-özünü təmin etməsinə yönəldilməlidir.

İkinci problemlər sahəsini Azərbaycanın hərbi münaqişə nəticəsində üzləşdiyi son dərəcə çətin və mürəkkəb problemlər təşkil edir. Ölkə ərazisinin beşdə bir hissəsi hərbi işğal altındadır və əhalinin böyük bir hissəsi öz doğma yurdlarından didərgin düşüb. Ölkənin müharibədən zərər çəkmiş ərazilərində rekonstruksiya və reabilitasiya işləri aparılır və köçkünlərin müəyyən bir hissəsi öz doğma torpaqlarına qayıtmağa başlayıb. Lakin hələlik bu proses çox zəif gedir. Köçkünlərin əksəriyyəti yeddi ildən artıq bir müddət ərzində didərgin vəziyyətdə yaşayır və onlar yaxın gələcəkdə öz doğma yurdlarına qayıdacağına çox az ümid bəsləyir. Buna görə qaçqınlara və köçkünlərə göstərilən yardımın getdikcə daha çox onların gəlir əldə etmək imkanlarını genişləndirməklə öz-özünü təmin etməsinə yönəldilməsi hökumətin bu istiqamətdə aparacağı yeni təqdirəlayiq siyasətidir.

Üçüncü problem sahəsi qarşıda duran institusional keçid və inkişaf problemidir. Yaxşı işləyən bazar iqtisadiyyatı və demokratiya müvafiq institutların olmasını tələb edir. Qanunun aliliyi, insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi, azad və ədalətli seçkilər, fəal sivil cəmiyyəti

yət və dövlət sektorunun hesabat üçün açıqlığı tamamilə onların arxalandığı institutlardan asılıdır. Azərbaycanda müvafiq institutlar artıq yaradılmağa başlayıb, lakin bu prosesi davam etdirmək və həmin institutları inkişaf etdirmək üçün böyük səylər tələb olunur.

Nəhayət mən daha bir neçə sahəyə diqqəti cəlb etmək istədim. Bu sahələr üzrə məlumatların toplanmasının və yayılmasının təkmilləşdirilməsi insan inkişafı ilə bağlı məsələlərin təhlilinə yönəldilmiş milli və beynəlxalq səyləri genişləndirə bilər. Ailə gəlirləri, gəlirlərin bölüşdürülməsi, işsizlik və insanların sağlamlığı üzrə olan məlumatların müntəzəm və hərtərəfli tədqiqi Azərbaycan üçün çox faydalı olardı. Bu məlumatların kişilər və qadınlar üçün ayrılıqda, müxtəlif regionlar, qaçqın və köçkün kontingenti və ölkə əhalisinin digər yarısı üçün ayrılıqda öyrənilməsi də həminin çox vacibidir. Onların nəşri və bütün maraqlı tərəflər arasında, o cümlədən dövlət məmurları, media vasitələri və ictimaiyyət arasında yayılması ölkədə insan inkişafını irəli aparmaq üçün tələb olunan siyasətlərin və proqramların işləni hazırlanmasını xeyli yüngülləşdirə bilər.

Mən ümid edirəm ki, Azərbaycanda İnsan İnkişafı haqqında Hesabatın hazırkı nəşri ölkədə insan inkişafı ilə bağlı problemlər haqqında təsəvvürləri genişləndirəcək və insan inkişafı prosesini irəli aparmaq yolları haqqında səmərəli fikir mübadiləsinə imkan yaradacaq.

Bakı

Ercan Murat

1 noyabr 1999

BMT İnkişaf Proqramının Azərbaycanda Daimi Nümayəndəsi
BMT-nin Azərbaycanda Rezident Koordinatoru.

**Azərbaycan Respublikasında 1999-cu il İnsan İnkişafı
haqqında Hesabatı hazırlayan kollektiv**

Milli koordinator: Urxan Ələkbərov, akademik, prof., e. d.

BMTİP tərəfindən Proqramın kuratoru:
Mahir Əliyev

Tərcüməçi:
Xətirə İskəndəriyova
Elşad Musayev

Məsləhətçi və redaktor:
Karen Terner Dann, e. n.

Bədii tərtibatçı və rəssam:
Novruz Novruzov

Redaktor
Bəkir Nəbiyev, akademik, prof., e. d.

Cild
Yaver Sultanov

Tərtibatda iştirak edənlər:

Adilə Gözəlova, e. n.
Arif Vəliyev
Aydın Balayev, e. n.
Azər Əmiraslanov, e. n.
Bextiyar Muradov
Əli Həsənov
Əliağa Məmmədov, e. n.
Fuad Axundzadə
Fuad Məmmədov, prof., e. d.
Hüseyn Bağirov, prof., e. d.
Mübariz Ağayev
Namiq Əliyev, prof., e. d.
Oqtay Haqverdiyev
Rauf Muradov
Rəna İbrahimbəyova, e. n.
Vəfa Məmmədova
Yaşar Orucov
Yaşar Paşa

Fotoqraflar:
Oleq Litvin
Karen Terner Dann
Fətəli Fətəliyev
Mirnaib Həsən oğlu

**Aşağıdakı təşkilatların materiallarından
istifadə edilib:**

Elmlər Akademiyası
Təhsil Nazirliyi
Səhiyyə Nazirliyi
İqtisadiyyat Nazirliyi
Əmək və Əhalinin Sosial
Müdafiəsi Nazirliyi
Dövlət Statistika Komitəsi
Dövlət Ekologiya Komitəsi
Qaçqınlar və köçkünlər üzrə Dövlət
Komitəsi
Dövlət Əmlak Komitəsi

Ön söz	3
Şərti ixtisarlar	9
Azərbaycan haqqında əsas mə'lumat	10
Xülasə	12
Fəsil 1. Azərbaycanda İnsan İnkişafı	14
1.1 Giriş	14
1.2 Azərbaycanda İnsan İnkişafı: ümumi mənzərə	14
1.3 Azərbaycanda İnsan İnkişafının gender aspekti	17
1.4 Azərbaycanda İnsan İnkişafının regional fərqləri	19
1.5 Azərbaycanda İnsan Yoxsulluğu	20
1.6 Yekun	21
Fəsil 2. İqtisadiyyat və İnsan İnkişafı	22
2.1 Giriş	22
2.2 İqtisadi Vəziyyət	22
2.2.1 Ümumi Daxili Məhsul	23
2.2.2 Sənaye: Enerjiyə asılılığın artması	23
2.2.3 Kənd təsərrüfatı: Məhsullarla üzləşən islahat	25
2.2.4 İnvestisiya Tendensiyası: Neft sektoruna verilən üstünlük	26
2.2.5 İnflyasiya	26
2.2.6 Xarici ticarət: Defisit genişlənir	26
2.3 Dövlət Büdcəsi	27
2.4. Özəlləşdirmə və Özəl Sektorun İnkişafı Etdirilməsi	27
2.5 Ailələrin Gəliri və İstehlakı	28
2.6 Keçid dövründə Məşğulluq və İşsizlik	29
2.7 Yekun	31
Fəsil 3. İnsan İnkişafında sağlamlıq və ətraf mühit	32
3.1 Giriş	32
3.2 Səhiyyə Sistemi	32
3.3 Əhəlinin Sağlamlığı	33

3.4 Səhiyyədə vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün görülən işlər	35
3.5 Azərbaycanda Ekoloji Vəziyyət	35
3.6 Ətraf Mühitin Yaxşılaşdırılması Sahəsində Görülən işlər	37
3.7 Yekun	38
Fəsil 4. Təhsil və Mədəniyyət	40
4.1 Giriş	40
4.2 Təhsil	40
4.2.1 Məktəbə Qeydiyyat və Davamiyyət	40
4.2.2 Təhsillə bağlı xərclər	41
4.2.3 Hərbi münafişənin tə'siri	41
4.2.4 Təhsil sistemindəki çətinliklər	42
4.2.5 İbtidai və orta təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması yollarında atılan addımlar	42
4.2.6 Ali təhsildəki tendensiya	43
4.3 Elm	43
4.4 Mədəniyyət və İncəsənət	44
4.5 Din	45
4.6 İstirahət və İdman	46
4.7 Yekun	47
Fəsil 5. Qaçqınlar və köçkünlər: Mövcud vəziyyət	48
5.1 Giriş	48
5.2 Köçürülmə böhranının tarixi	48
5.3 Sığınacaq	49
5.4 Köçkünlərin gəlirləri və işlə tə'min olunması	50
5.5 Sağlamlıq və qidalanma	51
5.6 Mühərribədən zərər çəkmiş ərazidə rekonstruksiya və reabilitasiya işləri	52
5.7 Köçkün və qaçqınlar üzrə dövlət strategiyası	54
5.8 Yekun	55
Fəsil 6. Demokratizasiya prosesi	56
6.1 Giriş	56
6.2 İnsan hüquqları və Hüquq Sistemi	56
6.3 Mərkəzi və Yerli Hakimiyyət Orqanlarının Desentralizasiyası və Rolu	57
6.4 Mətbuat	58
6.5 Mülki Cəmiyyət	59
6.6 Siyasi Partiyalar	60
6.7 Seçkilər və Seçki Prosesi	61
6.8 Yekun	62
Əlavə cədvəllər	64
Ədəbiyyat	70

Cədvəllər

1.1 Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksi və onun tərkib indeksləri, 1992–1998	15
1.2 Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksinin global müqayisəsi, 1997	16
1.3 Azərbaycanın və bəzi ölkələrin İnsan İnkişafı İndeksleri və onun tərkib indeksleri, 1997	17
1.4 Ayrı-ayrı sektorlardakı işçi qüvvəsində və əmək haqqında qadınların payı, 1998	18
1.5 Azərbaycanda qadınlar və kişilər üçün hesablanmış İnsan İnkişafı İndeksi, 1998	18
1.6 Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksinin və Gender faktorunu nəzərə alan İnkişaf İndeksinin global müqayisəsi, 1997	19
2.7 Keçən il ilə müqayisədə real ÜDM-də dəyişiklik, 1995–98 (faizlə)	23
2.8 Sektorlar üzrə ÜDM-in strukturu (faizlə)	23
2.9 Hazırkı qiymətlərlə sənaye istehsalının strukturu (faizlə), 1990 və 1995/98	24
2.10 Əsas bitkiçilik məhsullarının istehsalı, 1990 və 1995–98 (İndeks 1990=100)	24
2.11 Əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, 1990 və 1995–98	25
2.12 Özəl sektorun ÜDM-də, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalında olan payı 1995/98 (faizlə)	28
2.13 Sektorlar üzrə işçilərin sayı (faizlə), 1990 və 1995/98	30
3.14 1998-ci ildə Azərbaycanda fizioloji norma ilə müqayisədə uyğun ərzaq məhsullarının illik istehlakı	36
4.15 Dövlət və özəl institutlarda ali təhsil alan tələbələrin sayı (tədris ilinin başlanğıcında, min adam)	43
4.16 İxtisas üzrə dövlət ali məktəblərini bitirənlər, 1990 və 1992/98 (ümumi məzunların faizi)	44
4.17 İncəsənət mərkəzlərinin sayı	44
4.18 İncəsənət mərkəzlərindən istifadə (əhalinin hər min nəfərinə)	45
4.19 Azərbaycan idmançılarının iştirak etdiyi yarışlar, 1996–1998	46
4.20 Azərbaycan idmançıları tərəfindən beynəlxalq yarışlarda qazanılan medallar, 1994–98	46
5.21 Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazisi (kv.km)	49
5.22 Köçkünlərin yaşadığı sığınacaq tipləri	50
5.23 Azad edilmiş və müharibədən zərər çəkmiş, işğal altında olmamış ərazilərə dəyən zərər, milyon ABŞ dolları	53
6.24 Siyasi partiyalarla əlaqədar nəşr edilən qəzetlər	60

Şəkillər

1.1 Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksi, 1992–1998	15
1.2 Azərbaycanda doğum səviyyəsi, 1990–1998 (hər min nəfərə)	16
2.3 Enerji sektorunun (yanacaq və elektrik enerjisi) ümumi sənaye istehsalında payı, 1990–1998 (faiz)	24
2.4 Azərbaycanda inflyasiyanın səviyyəsi (faizlə)	26
2.5 Sektorlar üzrə dövlət xərcləri (faizlə)	27
2.6 Real orta əmək haqqlarının indeksi, 1990/98 (İndeks 1990=100)	29
3.7 1991–1998-ci illərdə ÜDM-nin bir hissəsi kimi səhiyyə sektoruna sərf edilmiş xərclər (faizlə)	33
3.8 1992–1998-ci illər ərzində Azərbaycan vətəndaşları arasında yeni qeydə alınmış HIV hallarının sayı	35
3.9 1990–1998-ci illərdə havaya buraxılan tullantıların həcmi (min ton)	37
4.10 ÜDM-də təhsilə sərf edilən dövlət xərcləri, 1991/1998 (faizlə)	41
4.11 Ali təhsil alan tələbələrin sayı, hər 10 000 əhaliyə	43
5.12 Etnik azərbaycanlıların müasir Ermənistan ərazisində yaşayan ümumi əhəlinin sayındakı payı, 1850–1991 (faizlə)	49
5.13. Ümumdünya Ərzaq Programının ərzaq paylarını alan kənd köçkün ailələrinin gəlir mənbələri (nağd pul və onun fiziki ekvivalenti)	51

Bokslar

3.1 Azərbaycanda səhiyyə sisteminin quruluşu	34
3.2 Səhiyyə islahatları üçün insan ehtiyatları	37
4.3 Gender və Təhsil	42
4.4 Beynəlxalq ictimaiyyət və mədəniyyət	45
5.5 Azərbaycanın köçkün ailələrinin minimal aylıq ərzaq səbəti	52
5.6 Köçkün və qaçqınlar üzrə dövlət strategiyası	54
6.7 İnsan Hüquqlarının Ümumdünya Bəyanatı və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası	57
6.8 İnsan Hüquqları ilə bağlı Prezident Fərmanı	58
6.9 Qadın Hüquqları İnsan Hüquqlarıdır: Regional Konfrans	58
6.10 Qadın QHT-rı	60

Xəritələr

Azərbaycan Respublikası: Coğrafi məlumatlar	11
---	----

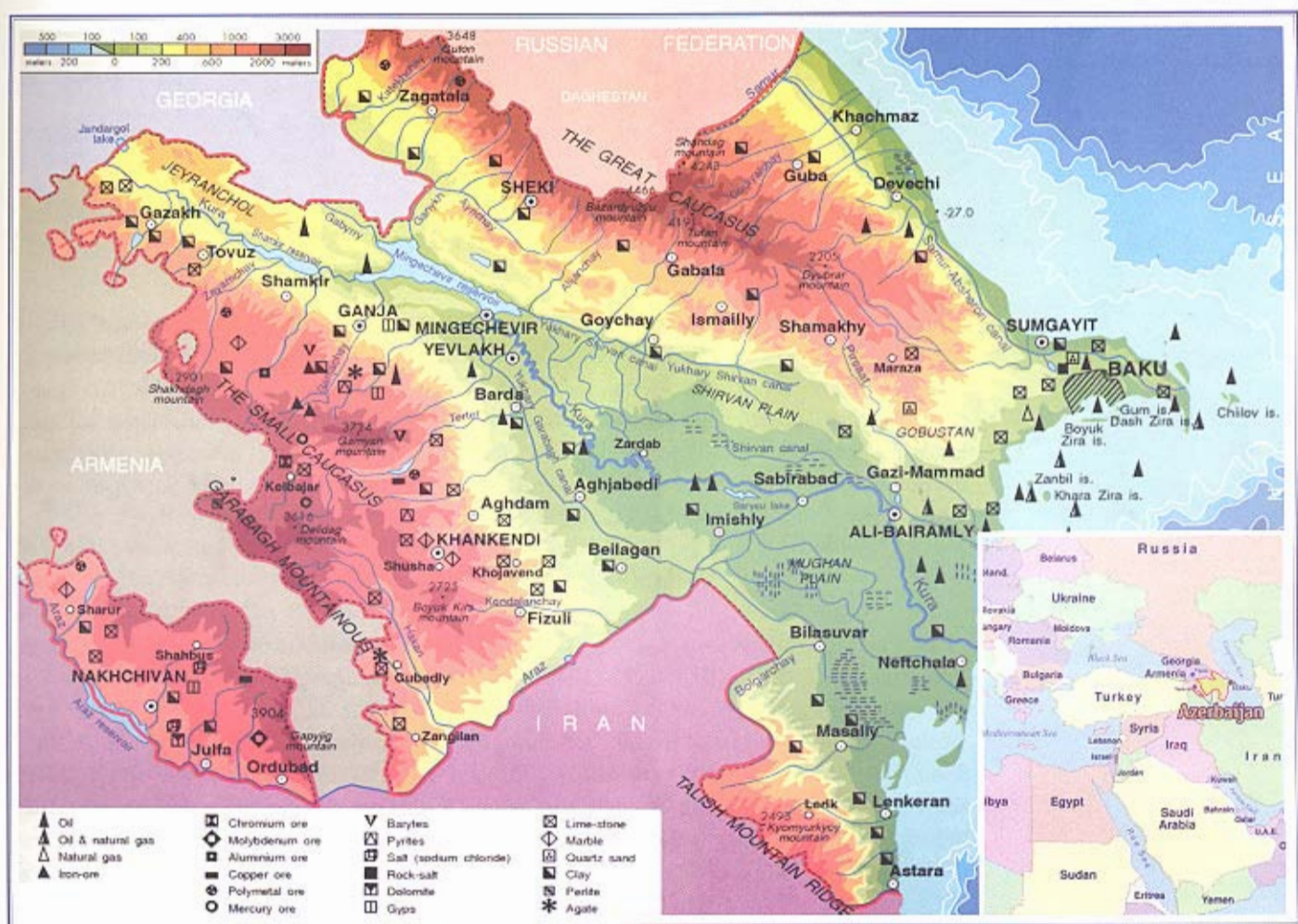

ABƏŞ	Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti
ARDNŞ	Azərbaycan Respublikasının dövlət Neft Şirkəti
BBVB	Bakı Banklararası Valyuta Birjası
BƏT	Beynəlxalq Əmək Təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
BMTİP	BMT-nin İnkişaf Proqramı
BMTQAK	BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı
DMK	Daxili Məcburi Köçkünlər
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
ƏMMFP	Ətraf Mühitin Milli Fəaliyyət Planı
KOM	Kiçik və Orta Müəssisə
ƏMTQ	Ətraf Mühitə Tə'sirin Qiymətləndirilməsi
QHT	Qeyri-Hökumət Təşkilatı
İİ	İnsan İnkişafı İndeksi
İYİ	İnsan Yoxsulluğu İndeksi
İOM	Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı
KSI	Keçmiş Sovet İttifaqı
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
TASIS	MDB Ölkələrinə Texniki Yardım Təşkilatı (Avropa Şurası)
FAO	Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı
ÜƏP	Ümumdünya Ərzaq Proqramı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
UNAİDS	BMT-nin HIV/AIDS Proqramı
UNDESA	BMT-nin İqtisadi və Sosial İşlər Departamenti
UNEP	BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı
UNESCO	BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı
UNFPA	BMT-nin Əhali Fondu
UNİSEF	BMT-nin Uşaq Fondu
UNİDO	BMT-nin Sənaye İnkişafı Təşkilatı
UNOCHA	BMT-nin Humanitar İşlərin Koordinasiyası Ofisi
UNOPS	BMT-nin Layihə Xidmətləri Ofisi

Azərbaycan haqqında əsas mə'lumat

Hakimiyyət Forması	Prezident Respublikası
Dövlət başçısı	Heydər Əliyev
Ərazi	86.600 kvadrat kilometr (təxminən 20 faizi işğal altındadır)
Əhalinin sıxlığı	92 nəfər hər km ²
Əhali	7 949 300 (1 Yanvar, 1999-cı il) Şəhər əhalisi - 51,7 faiz, kənd əhalisi - 48,3 faiz. Təxminən 13 faiz əhali qaçqın və ya köçkündür
Milli valyuta	Manat (3 869 manat: 1 ABŞ dolları)
İqtisadi göstəricilər	Adambaşı ÜDM: 520 ABŞ dol. real ÜDM-nin illik artım səviyyəsi: 10 faiz İnflyasiya göstəricisi: -0,8 faiz
Uşaq ölümü göstəricisi	16,6 hər 1 000 diri doğuşa
Doğulanda gözlənilən ömür müddəti	71,6 il (75,0 qadınlar üçün, 67,9 kişilər üçün)
Qadınların idarəetmədə iştirakı	Parlament (Milli Məclis) üzvlərinin 12 faizi, nazir səviyyəsində olanların 6 faizi, icra başçıların 9 faizi, xarici ölkədəki səfirlərin 9,5 faizi qadınlardır.
Dil	Rəsmi dil Azərbaycan dilidir. Digər dillər: rus, gürcü, erməni, ləzgi və başqa.
Din	Əhalinin əksəriyyəti müsəlmandır. Digər dinlər: ortodoks xristian, katolik, yəhudi
Məşğulluq	10,5 faizi sənaye və tikinti sahəsində 29,3 faizi kənd təsərrüfatında, 60,2 faizi xidmətlər sahəsindədir. 46,3 faizi dövlət sektorundadır (müqəssə üçün 1990-cı ildə əmək qüvvəsinin 70,7 faizi dövlət sektorunda idi.).

Azərbaycan Respublikası: Coğrafi məlumatlar

Dövlət - 44° və 52° şərq uzunluq dairəsi, 38° və 42° şimal en dairəsində yerləşir.

Ərazisi - 86,6 min km², 11,5 % meşələr, 1,6% - su hövzəsi, 50 % becərilən torpaqlar, 27 % otlaqlar və s.

Sahil xəttinin uzunluğu - 713 km. Ən yüksək dağ zirvəsi Bazardüzü - 4466 m.

Cənubdan İranla 756 km və Türkiyə ilə 13 km, şimaldan Rusiya ilə 390 km, şimal-qərbdən Gürcüstan ilə 480 km, qərbdən Ermənistan ilə 1007 km həmsərhəddir.

İnsan inkişafı cəmiyyətin bütün üzvlərinin iqtisadi, siyasi və sosial seçimlərinin genişləndirilməsi prosesidir. Azərbaycanda İnsan İnkişafı haqqında Hesabatın hazırkı nəşri, ölkədə bu prosesin artıq getdiyini, lakin bu sahədə bəzi ciddi maneələr olduğunu göstərir. Hesabat iqtisadiyyat, səhiyyə, təhsil və demokratikləşmə sahələrində insan inkişafı ilə bağlı vəziyyəti araşdırır. Əhalinin böyük bir hissəsinin hərbi münaqişə nəticəsində öz doğma yurdlarını tərk edərək didərgin vəziyyətə düşməsinə və belə yaşayışın insan inkişafı üçün törətdiyi maneələrə xüsusi fəsil həsr edilmişdir.

Fəsil 1: Azərbaycanda İnsan İnkişafı

Fəsil 1-də Azərbaycanın yaşayış, səhiyyə və təhsil standartlarını özündə cəmləşdirən İnsan İnkişafı İndeksi (İİİ) və BMT-nin İnkişaf Proqramının (BMTİP) tətbiq etdiyi digər göstəriciləri təqdim edilir. Fəsildə Azərbaycanın insan inkişafı üçün çox böyük potensiala malik olduğu və İİİ-nin son illər ölkədə bir qədər yüksəldiyi göstərilir. Bununla belə Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksi müvafiq ümumdünya orta göstəricidən aşağı olmaqda davam edir və əhalinin böyük bir hissəsinin insan inkişafı perspektivi hələlik tutqundur. Sosial sektoru gücləndirən tədbirlərə və ölkənin son vaxtlar müşahidə olunan iqtisadi inkişafının təkcə enerji sektoru ilə məhdudlaşmasına həddudlarından çıxmasına imkan yaradan siyasətlərə və proqramlara son dərəcə ehtiyac var.

Fəsil 2: İqtisadiyyat və İnsan İnkişafı

Fəsil 2-də iqtisadi və siyasi keçidin yaratdığı problemlər şəraitində Azərbaycanın əldə etdiyi iqtisadi yüksəliş və sabitlik müzakirə edilir. Fəsildə qeyd olunur ki, bir çox iqtisadi göstəricilərdə müşahidə olunan müsbət meyllərə baxmayaraq ölkənin iqtisadi potensialının güclənməsi yolunda bir sıra maneələr durur. İqtisadiyyat neft sektorundan yüksək dərəcədə asılıdır və bu, onu xarici təzyiqlərə çox həssas edir. Ailələrin əksər hissəsinin real gəlirləri qəbul ediləndə dərəcədə azdır. Qeyri-neft sahələrindəki biznes şəraitinin sağlamlaşdırılması son dərəcə zəruridir. Hazırda Azərbaycanın qarşısında duran əsas vəzifə ölkənin iqtisadi inkişafının və potensialının əhalinin bütün təbəqələrinin həyat standartlarının yaxşılaşmasına qulluq etməsini təmin etməkdir.

Fəsil 3: İnsan İnkişafı prosesində sağlamlıq və ətraf mühit

Fəsil 3-də göstərilir ki, səhiyyə sektorunun gücsüzlüyü, iqtisadi çətinliklərin və hərbi münaqişənin nəticələri Azərbaycanın səhiyyə profilini xeyli korlayıb. Bundan başqa ölkədə ekoloji problemlər mövcuddur ki, bunların çoxu Sovet dövründə sənayeni və kənd təsərrüfatını inkişaf etdirərkən ətraf mühitə qarşı olmuş e'tinasız münasibətdən irəli gəlir. Hökumət, qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) və beynəlxalq təşkilatlar ilə birlikdə ölkənin ilk növbəli ekoloji problemlərinin araşdırmağa başlayıb. Həm səhiyyə sistemində, həm

də ətraf mühitin sağlamlaşdırılması sahəsinə irəliləyiş əldə etmək üçün davamlı və ardıcıl iqtisadi inkişafı stimullaşdıraraq və yaşayış standartlarının yüksəlməsini təmin edən siyasətlər tələb olunur.

Fəsil 4: Təhsil və mədəniyyət

Fəsil 4-də qeyd olunur ki, Azərbaycan xalqı tarixən güclü təhsil sistemində inkişaf etmiş elmə və zəngin mədəniyyətə malik olub. Lakin son illər iqtisadi çətinliklər və hərbi münaqişə bu sahələrin hər üçünün vəziyyətinə çox böyük mənfi təsir göstərüb. Uzun müddətli insan inkişafı perspektivi cəmiyyətin bütün üzvləri üçün ölçətan olan təhsil və mədəniyyət xidmətlərinin keyfiyyətindən çox asılıdır.

Fəsil 5: Qaçqınlar və köçkünlər: hazırkı vəziyyət

Fəsil 5-də hərbi münaqişə nəticəsində öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş yüz minlərlə azərbaycanlının vəziyyəti araşdırılır. Qeyd olunur ki, qaçqınların və köçkünlərin əksər hissəsinin yaşayış şəraiti, o cümlədən müvafiq sığınacaq və ərzaqla təmin olunması çox aşağı səviyyədədir, onların çoxunun gəlir əldə etmək imkanları son dərəcə məhduddur, səhiyyəsi isə ölkə əhalisinin digər hissəsinə nisbətən pəssir. Son onillikdə torpaqların işğalı və insanların kütləvi yerdəyişmələri ölkənin sosial və iqtisadi həyatının bütün sahələrinə öz mənfi təsirini göstərüb. Köçkünlərin azad edilmiş ərazilərdəki ata-baba yurdlarına qayıtmasına imkan yaratmaq məqsədilə Hökumət və beynəlxalq təşkilatlar müharibədən zərər çəkmiş ərazilərdə böyük rekonstruksiya və reabilitasiya işləri aparır. Lakin didərginlik problemi ölkədə davam edir və buna görə hökumət diqqətini gəldikcə daha çox qaçqınların və köçkünlərin gəlir əldə etmək imkanlarını genişləndirməklə onların özü-özünü təmin etməsinə yönəldir.

Fəsil 6: Demokratikləşmə prosesləri və insan inkişafı

Fəsil 6-də göstərilir ki, Azərbaycanda demokratiyanın bərqərar olması yolunda müəyyən irəliləyiş olsa da qarşıda bir sıra ciddi problemlər durur. Ölkədə demokratiyanın gələcəyi hüquqi islahatların sür'ətindən, seçim prosesinin təkmilləşdirilməsindən, QHT-lar və siyasi partiyalar üçün əlverişli mühitin yaradılmasından və demokratik yolla seçilmiş bələdiyyə başçılarının təyin olunması vasitəsilə siyasi hakimiyyətin demərkəzləşdirilməsindən asılı olacaq.

AZƏRBAYCANDA İNSAN İNKİŞAFI

1.1 Giriş

İnsan inkişafı cəmiyyətin bütün üzvlərinin iqtisadi, siyasi və sosial seçimlərinin genişləndirilməsi prosesidir. Təhsildə və səhiyyədə nailiyyətlərin olda edilməsi, iqtisadi və siyasi sahələrdə imkanların genişləndirilməsi prosesin əsas istiqamətləridir.

Bu fəsil, Azərbaycanda insan inkişafının ümumi mənzərəsini təqdim edir. Fəslin birinci hissəsi, 1990-cı illərin əvvəllərindəki sosial və iqtisadi böhranın ölkədə insan inkişafının əhəmiyyətli dərəcədə geriləməsi ilə nəticələndiyini göstərir. Son illərin iqtisadi inkişafı bu neqativ meyli dayandırsa da, adambaşı gəlirin nisbətən aşağı səviyyəsi ölkənin mövcud təbii və insan ehtiyatlarının müvafiq insan inkişafına yüksəlməsinə mane olur. Azərbaycanın təhsil və səhiyyə sahələrində özünün ənənəvi gücünü qoruyub saxlamasının

təhlükə altında olması da əlavə bir problem yaradır.

Sonrakı iki hissədə ölkədə insan inkişafı sahəsindəki fərqlər araşdırılır. Gender fərqləri təhsildə və səhiyyədə minimal olsa da, əmək haqqı və məşğulluq profillərinin tədqiqi müvafiq göstəricilərin qadınlar üçün nisbətən aşağı olduğunu göstərir. İnsan inkişafının regionlararası müqayisəsi ölkənin başqa regionlarına nisbətən Bakının bu baxımdan daha yüksək səviyyədə olduğunu göstərir.

Fəslin sonuncu hissəsində ölkədə yoxsulluq problemi – yəni insan həyatının əsas istiqamətlərində mövcud olan çatışmazlıqlar araşdırılır. Burada əhəlinin müdafiəyə ən çox ehtiyacı olan qruplarına xüsusi diqqət verilir. Göstərilir ki, Azərbaycanın son illərdəki iqtisadi nailiyyətləri ölkənin insan inkişafı potensialını gücləndirir. Lakin bir çox səbəblər üzündən əhəlinin geniş təbəqələri bu nailiyyətlərdən hələlik faydalana bilmir.

1.2 Azərbaycanda İnsan İnkişafı: ümumi mənzərə

İnsan inkişafı prosesində Azərbaycan bir çox problemlərlə üzləşir. 1991-ci ildə özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etməzdən əvvəl respublika keçmiş SSRİ-nin ən yoxsul regionlarından biri olub. Müstəqilliyin ilk illəri ölkədə siyasi çaxnaşmalar və iqtisadi böhranla müşayiət olunub. 1990-cı illərin əvvəllərində ölkənin əvvəlki iqtisadi sistemi və ticarət əlaqələri dağıdılmışdı. Sovet hakimiyyəti zamanı mövcud olan

Cədvəl 1.1 Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksi və onun tərkib indeksləri, 1992-1998 *

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
İnsan İnkişafı İndeksi (İİİ)	0.718	0.707	0.696	0.692	0.697	0.706	0.712
Ömür müddəti indeksi	0.745	0.742	0.743	0.735	0.753	0.770	0.772
Təhsil indeksi	0.870	0.880	0.880	0.880	0.868	0.871	0.878
ÜDM indeksi	0.540	0.498	0.464	0.462	0.470	0.477	0.487

* BMTİP-in 1999-cu il Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatı ÜDM indeksinin hesablanması üçün yeni metodika tətbiq edir. Azərbaycanda İnsan İnkişafı haqqında Hesabatın hazırkı nəşrində bu yeni metodikadan istifadə olunub. Əvvəlki nəşrlərlə müqayisələri mümkün etmək məqsədilə 1992-1997-ci illər üçün İİİ və ÜDM indeksi yeni formula əsasında təsəvvür hesablanıb. Ömür müddəti indeksi də təzələnməmiş rəsmi məlumatlardan istifadə etməklə yenidən hesablanıb. Bunu görə, ədədlər verilən indekslər Azərbaycanda İnsan İnkişafı haqqında Hesabatın əvvəlki nəşrlərində verilənlərdən fərqlənir. İİİ və bu fərqlə müzakirə edilən digər indekslərin hesablanması üçün istifadə edilən formulaların dəyişməsi üçün üçün bax: BMTİP-in 1999-cu il Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatı, səh. 139-62.

sosial müdafiə şəbəkəsinin tənəzzülü isə getdikcə güclənirdi.

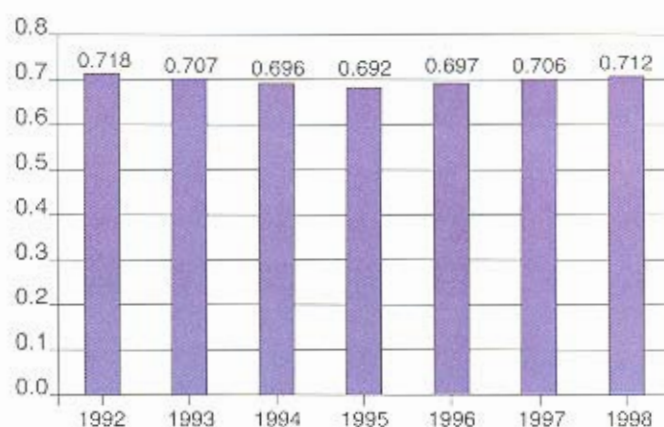
Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında baş verən hərbi münaqişə ölkənin sosial, siyasi və iqtisadi həyatının bütün sahələrinə təsir edərək keçid dövrü üçün səciyyəvi olan bütün problemləri daha da kəskinləşdirib. Hazırda ölkə ərazisinin beşdə bir hissəsi işğal altındadır. Hərbi münaqişə və işğal nəticəsində böyük bir insanlar qrupu özlərinin Ermənistandakı və Azərbaycanın müharibə gedən ərazilərindəki doğma yurdlarından qaçaraq Azərbaycanın daha təhlükəsiz rayonlarında məskunlaşıb. Artıq 10 ilə yaxındır ki, qaçqın və köçkün əhalinin böyük bir hissəsi iqtisadi və sosial cəhətdən tədric edilmiş və uzunmüddətli yaşayış üçün yararlı olmayan yerlərdə yaşayır. Onların əksəriyyəti insan inkişafının bütün sahələrində məhrumiyyətlərlə üzləşir.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan insan inkişafı sahəsində müəyyən irəliləyişə nail olmuşdur. Ölkədə siyasi sabitlik əldə edilmişdir. Makroiqtisadi siyasətlər və geniş xarici sərmayələr, xüsusilə neft sektoruna qoyulan sərmayələr nəticəsində 1996-cı ildən başlayaraq hər il ölkədə iqtisadi yüksəliş müşahidə olunur. Bundan başqa hökumət qaçqınların və köçkünlərin gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsinə istiqamətlənmiş yeni strategiya işləyib hazırlamışdır ki, bu strategiya yaxın gələcəkdə əhalinin müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan bu qrupun da insan inkişafına nail olacağına ümid verir.

İnsan inkişafının səviyyəsini və meyllərini təhlil etmək üçün BMT-nin İn-

kişaf Proqramı (BMTİP) İnsan İnkişafı İndeksi (İİİ) tətbiq etmişdir. İİİ üç tərkib hissəsindən – uzunömürlülük, bilik və həyat standartı konsepsiyalarından ibarətdir və müvafiq olaraq üç indeksin orta göstəricisi kimi hesablanır. Uzunömürlülüğü əks etdirən ömür müddəti indeksi doğrulanda gözlənilən ömür müddəti ilə ölçülür. Bilik səviyyəsini əks etdirən təhsil indeksi əhalinin savad səviyyəsi və təhsilə ehtiyat olunmasının ümumi göstəricisi əsasında hesablanır. Əhalinin orta həyat standartını əks etdirən ÜDM indeksi beynəlxalq müqayisələri mümkün edən alıcılıq qabiliyyətinin bərabərliyi konsepsiyası əsasında hesablanır. Belə ki, İİİ, insan inkişafının ayrı-ayrı aspektlərini əks etdirə bilməyə də, bu proses haqqında ümumi məlumat təqdim edir. 1990-1995-ci illərdə ölkənin üzləşdiyi çətinliklərin nəticəsi kimi Azərbaycan da İİİ get-gedə aşağı enirdi. Müvafiq olaraq ölkə, Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatında ölkələrin İnsan İnkişafı İndeksində görə yerləşdirildiyi 173 ölkə arasında tutduğu 62-ci yerdən 104-cü yərə (174 ölkə arasında) enmişdi. İn-

Şəkil 1.1 Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksi, 1992-1998

Şəkil 1.2 Azərbaycanda doğum səviyyəsi, 1990-1998 (hər 1000 nəfərə).

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 1999. Azərbaycanın illik Statistika Kitabı, səh. 38.

İnsan İnkişafı İndeksinin geriləməsi əsasən həyat standartlarının aşağı düşməsindən irəli gəlirdi ki, bu, ÜDM indeksində öz əksini tapmışdı. 1995-ci ildən başlayaraq geriləmə meylinin qarşısı alınır və iqtisadi irəliləyiş və ömür müddəti indeksinin yüksəlməsi (rəsmi hesablama metodikasının dəyişməsi nəticəsində) ilə bağlı olaraq İİ get-gedə artır.

İİ-də bilavasitə öz əksini tapmayan digər demografik göstəricilər də sosial-iqtisadi geriləmədən xəbər verir ki, bu proses son onilliyin birinci yarısında xüsusilə nəzərə çarpırdı. Rəsmi statistik məlumatlar doğum səviyyəsinin 1990-cı illərdə kəskin sürətdə azaldığını göstərir (bax Şəkil 1.2). Ölüm səviyyəsi 1990-cı illərin əvvəllərində hər il əvvəlki ilə nisbətən yüksələrək Ermənistanla atəşkəsin əldə edildiyi 1994-cü ildə özünün zirvə səviyyəsinə (hər 1000 nəfərə 7.4 ölüm hali) çatıb. Evlənmə səviyyəsi isə bu illərdə aşağı düşüb və 1991-ci ildə hər 1000

nəfərə 10.6 olduğu halda 1996-cı ildə 5.1 təşkil edib. 1996-cı ildən başlayaraq evlənmə hallarının bir qədər artması müşahidə olunur.

Son illərin pozitiv meyllərinə baxmayaraq Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksi orta ümumdünya səviyyəsindən aşağı olmaqda davam edir və bunun əsas səbəbi əhalinin gəlirlərinin aşağı olmasıdır. İqtisadiyyatın son illərdə müşahidə olunan inkişafına baxmayaraq Azərbaycanın ÜDM indeksi orta ümumdünya göstəricisinin yalnız üçdə iki hissəsini, Şərqi Avropa və MDB ölkələri üçün olan orta göstəricisinin isə yalnız 73 faizini təşkil edir. Eyni zamanda Azərbaycanın ömür müddəti və təhsil indeksləri müvafiq orta ümumdünya göstəricisindən yüksəkdir və Şərqi Avropa və MDB ölkələri üçün olan orta göstəricilərə bənzəyir (bax Cədvəl 1.2).

Azərbaycanın səhiyyə və təhsil sahələrindəki ənənəvi gücü ölkənin insan inkişafı üçün böyük potensialından xəbər verir, lakin hazırda ölkənin bu sahələrdəki mövqeyi getdikcə zəifləyir. Son on il ərzində sosial sektora ayrılan real dövlət xərcləri kəskin sürətdə azalıb, səhiyyə kompleksləri və məktəblər isə həm fiziki infrastrukturunun vəziyyəti baxımından, həm də təqdim etdikləri xidmətlərin keyfiyyəti baxımından geriləyib. Bundan başqa, Azərbaycan əhalisinin böyük bir hissəsinin üzləşdiyi iqtisadi çətinliklər və sosial xidmətlərin qiymətlərinin artması, insanların tibb və təhsil ocaqlarının xidmətlərindən istifadə etmək imkanını xeyli məhdudlaşdırıb. Sosial xidmətlərin istifadəsindəki geriləmə, İİ-nin

Cədvəl 1.2 Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksinin qlobal müqayisəsi, 1997

	İİ	Ömür müddəti indeksi	Təhsil indeksi	ÜDM indeksi
Azərbaycan	0.695*	0.75	0.88	0.46*
Şərqi Avropa və MDB ölkələri	0.754	0.73	0.91	0.63
İnkişaf etmiş sənaye ölkələri	0.919	0.88	0.96	0.91
Ümumdünya	0.706	0.69	0.73	0.69

Mənbə: BMTİP-in 1999-cu il Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatı.

* Bu Hesabatda Azərbaycanın 1997-ci il üçün ÜDM indeksinin hesablanması zamanı BMTİP-in Azərbaycanda Olsı, Dünya Bankı tərəfindən 1999-cu ilin iyununda təqdim edilən və əslində qəbulunmuş bərabərliyi ilə ölçülən (ABS dolları ilə) adambaşı ÜDM-in təxmini hesablamalarından istifadə edib. Ölkələrarası müqayisə üçün mümkün etmək məqsədilə Cədvəl 1.2-də və 1.3-də 1997-ci il Azərbaycan üçün göstərilən ÜDM indeksi və İnsan İnkişafı İndeksi 1996-cu il Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatında verilənlərdə (Həmin Hesabatda Dünya Bankının əvvəlki hesablamalarından istifadə edilib). Buna görə onları hazırkı hesabatın digər hissələrində verilən indekslərdən fərqlənir.

hesablanması üçün istifadə edilən göstəricilərdə ola bilər ki, hələlik öz əksini tapmayıb, çünki bu geriləmənin təsiri sonralar özünü biruzə verir.

Şübhəsiz ki, zəngin təbii və insan ehtiyatları olan Azərbaycan insan inkişafı üçün yüksək potensiala malikdir. Cədvəl 1.3-də göstərildiyi kimi, Azərbaycan ilə bir çox cəhətdən (məsələn, əhalinin sıxlığı, adambaşı kənd təsərrüfatı üçün yararlı olan torpaq sahəsi, adambaşı neft hasilatı, keçmiş SSRİ-nin bir hissəsi kimi ümumi tarixi, coğrafi yeri və s.) oxşar olan bir çox ölkələr nisbətən yüksək insan inkişafı səviyyəsi əldə etmişlər. Lakin son nəticədə insan inkişafının səviyyəsi təkcə mövcud ehtiyatlarla yox, həm də

təşkilatlaşma, mədəniyyət, tarix, siyasi və iqtisadi struktura kimi faktorlarla müəyyən olunur. Azərbaycanda insan inkişafı prosesini sürətləndirmək üçün səhiyyə, təhsil gəlirlərin bölüşdürülməsi və təşkilatlaşma sahələrində proqress zəruridir.

1.3 Azərbaycanda İnsan İnkişafının gender aspekti

İnsan inkişafı göstəricilərinin qadınlar və kişilər üçün ayrılıqda təhlili dünyanın bütün ölkələrində insan inkişafının əldə edilən səviyyəsində mühüm gender fərqlərinin olduğunu aşkar edir. Azərbaycan Konstitusiyası qadınlara və kişilərə eyni hüquq və azadlıqlar verir. Ölkənin Əmək Qa-

Cədvəl 1.3 Azərbaycanın və bəzi ölkələrin İnsan İnkişafı İndeksləri və onun tərkib indeksləri, 1997*

	III-yə görə 174 ölkə arasında tutduğu yer	III	Ömür müddəti indeksi	Təhsil indeksi	ÜDM indeksi
Avstraliya	7	0.922	0.89	0.99	0.89
Böyük Britaniya	10	0.918	0.87	0.99	0.89
Fransa	11	0.918	0.89	0.97	0.90
Danimarka	15	0.905	0.84	0.96	0.91
Avstriya	16	0.904	0.87	0.95	0.90
İspaniya	21	0.894	0.88	0.95	0.85
Kipr	26	0.870	0.88	0.90	0.83
Portuqaliya	28	0.858	0.84	0.91	0.83
Macarıstan	47	0.795	0.76	0.91	0.71
Meksika	50	0.786	0.79	0.83	0.74
Bolqarıstan	63	0.758	0.77	0.89	0.62
Rumıniya	68	0.752	0.75	0.88	0.63
Rusiya	71	0.747	0.69	0.92	0.63
Qazaxıstan	76	0.740	0.71	0.91	0.60
Gürcüstan	85	0.729	0.80	0.90	0.50
Türkiyə	86	0.728	0.73	0.76	0.69
Ukrayna	91	0.721	0.73	0.92	0.52
Özbəkistan	92	0.720	0.71	0.91	0.54
Yordaniya	94	0.715	0.75	0.80	0.59
İran	95	0.715	0.74	0.73	0.68
Türkmenistan	96	0.712	0.67	0.95	0.51
Azərbaycan	103	0.695	0.75	0.88	0.46
Moldova	104	0.683	0.71	0.89	0.45
Tacikistan	108	0.665	0.70	0.89	0.40

Mənbə: BMTİP-in 1999-cu il Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatı, MDB və dünya ölkələri, 1999.

* Bu cədvəl üçün seçilmiş ölkələr, əhalinin sıxlığı, adambaşı kənd təsərrüfatı üçün yararlı olan torpaq sahəsi, adambaşı neft hasilatı, keçmiş SSRİ-nin bir hissəsi kimi oxşar tarixi, coğrafi yeri baxımından Azərbaycana bənzəyirlər.

Cədvəl 1.4 Ayrı-ayrı sektorlardakı işçi qüvvəsində və əmək haqqında qadınların payı, 1998

Sektor	İşçi qüvvəsində qadınların payı (sektorlarda çalışan ümumi işçi qüvvəsinin faizi kimi)	Qadınlara verilən orta əmək haqqı (kişilərə verilənin faizi kimi)
Neftayırma	38.6	70.1
Kimya/neft-kimya sənayesi	42.2	62.5
Rəbata	45.1	83.7
Səhiyyə	80.9	64.8
Təhsil	65.5	70.1

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 1999, *Azərbaycanda qadınlar və kişilər*, səh. 50.

nununda əmək haqqında gender-əsaslı fərqlər qadağan edilir. Lakin belə fərqlər mövcud olmaqda davam edir və bu, iqtisadi imkanların genişləndirilməsində xüsusilə nəzərə çarpır.

Qadınlar əsas e'tibarilə iqtisadiyyatın nisbətən aşağı əmək haqqı verilən sektorundakı işlərə cəlb olunur. Onlar idarəetmənin yüksək səviyyələrində zəif təmsil olunublar və belə vəziyyət iqtisadiyyatın hətta əmək qüvvəsi əsas e'tibarilə qadınlardan ibarət olduğu sektorları üçün də səciyyəvidir. Məsələn, qadınlar əmək haqqının xüsusilə aşağı səviyyədə olduğu səhiyyə, təhsil və mədəniyyət sektorlarında çalışan əmək qüvvəsinin üçdə iki hissəsini təşkil etdiyi halda onlar klinikaların və poliklinikaların başçıların yalnız 35 faizini təşkil edir və qadınların təhsil sisteminin idarə edilməsindəki iştirakı 20 faizdən də azdır. Bütün sahələrdə qadınların orta əmək haqqı kişilər üçün olan müvafiq göstəricidən azdır.

İşsizlik qadınlar arasında daha geniş yayılıb. Rəsmi statistika son onilliyin hər ilində qeydə alınmış işsizlərin təxminən 60 faizinin qadınlar olduğunu göstərir. Yüngül sənaye və yeyinti sənayesi kimi qadınların geniş cəlb olduğu sahələrdə istehsalatın və məşğulluğun kəskin sürətlə azalması qadınlar arasında işsizliyin artmasının daha bir səbəbidir. Bundan başqa, keçid dövrü Azərbaycan ailələrinin böyük bir hissəsini, uşaqlarını uşaq bağçalarına və ya digər bu kimi müəssisələrə vermək imkanlarından məhrum edib və yə'qin ki, bu, bir çox qadınları işçi qüvvəsindən kənarda qalmağa vadar edir.

Azərbaycanın gender bərabərliyinə dəmək olar ki, nail olduğu mühüm bir sahə təhsilə cəlb olunmadır. Bununla belə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təhsil sistemindəki məşğulluğun strukturu və yüksək elmi dərəcələri alanlar arasında böyük gender fərqləri var. Azərbaycanda ən yüksək elmi dərəcəsi olanların, yə'ni elmlər doktorlarının yalnız təxminən 10 faizi, elmlər namizədlərinin isə yalnız 30 faizə yaxını qadınlardır.

Cədvəl 1.5 Azərbaycanda qadınlar və kişilər üçün hesablanmış İnsan İnkişafı İndeksi, 1998*

	Qadınlar	Kişilər	Bütün Azərbaycanlılar üzrə
iii	0.700	0.724	0.712
Ömür müddəti indeksi	0.792	0.757	0.772
Təhsil indeksi	0.867	0.890	0.878
ÜDM indeksi	0.440	0.525	0.487

* Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatında Gender faktorunu nəzərə alan İnkişaf İndeksinin hesablanması metoduna müvafiq olaraq bu cədvəldə verilən gender-spesifik ömür müddəti indeksi, qadınların kişilərə nisbətən daha çox yaşaması meylini əks etdirmək üçün uyğunlaşdırılıb. Gender-spesifik ÜDM indeksleri, əldə edilən gəlirdə qadınların və kişilərin payları (bu paylar iqtisadi cəhətdən fəal əhaliyə qadınların və kişilərin faizi əsasında hesablanır ki, rəsmi məlumatlara görə bu rəqəmlər qadınlar üçün 45.2, kişilər üçün isə 54.8 faiz təşkil edir) və qadınların əmək haqqının kişilərin əmək haqqına olan nisbəti əsasında hesablanır (əmək haqqı üzrə məlumat toplanılan bütün ölkələrdə orta əmək haqqı nisbəti 0.75 kimi götürülür).

BMTİP-in Azərbaycandakı Ofisi, insan inkişafı göstəricilərini qadınlar və kişilər üçün ayrılıqda hesablamaqla mövcud gender fərqlərini qiymətləndirməyə nail olmuşdur. 1998-ci ildə III qadınlar üçün 0.700, kişilər üçün 0.724 olmuşdur (bax Cədvəl 1.5). Bu asimetriyanın əsas səbəbi gəlirlərdəki fərqlərdir; qadınlar üçün hesablanmış ÜDM indeksi kişilər üçün olan müvafiq göstəricidən 16 faiz azdır. Təhsil indeksi həmçinin qadınlarda nisbətən azdır ki, bu, savadlılıq və təhsilə cəlb olunmada olan zəif fərqlərin əksidir. Bununla belə qadınlarda ömür müddə-

tinin nisbətən daha uzun olması, onların nisbətən aşağı gəlirlərinin və təhsil nailiyyətlərinin insan inkişafının ümumi qiymətində yaratdığı asimmetriyanı müəyyən dərəcədə azaldır.

BMTİP gender balansını qiymətləndirmək üçün iki indeks təklif edir: Gender faktorunu nəzərə alan İnkişaf İndeksi (GII) və Qadınların imkanlarının genişlənməsi göstəricisi (QİGG). GII öz mahiyyətinə görə III ilə eyni olsa da, gender bərabərsizliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Qadınların və kişilərin əldə etdikləri nailiyyətlər arasındakı fərqlər III və GII arasındakı fərqləri müəyyənləşdirir. BMTİP-in 1999-cu il Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatına müvafiq olaraq, Azərbaycanın III və GII arasındakı fərq (bu fərq gender bərabərsizliyinin dərəcəsini əks etdirir) inkişaf etmiş sənaye ölkələri və Şərqi Avropa və MDB ölkələri üçün müvafiq orta göstəricidən yüksəkdir, orta ümumdünya göstəricisindən isə aşağıdır (bax Cədvəl 1.6).

Qadınların imkanlarının genişlənməsi göstəricisi (QİGG) siyasi və iqtisadi sahələrdə qadınların və kişilərin nisbi imkanlarını qiymətləndirir. Bu indeks, qadınların və kişilərin gəlirlərini və onların Parlamentdə, inzibati və idarəetmə işlərində, professional və texniki işlərdə təmsil olunmasını özündə əks etdirir. Azərbaycan Parlamentində qadınlar yerlərin 12 faizini tutur. Bu rəqəm 1999-cu il Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatında verilən müvafiq ümumdünya orta göstəricisinə bərabərdir, Şərqi Avropa və MDB ölkələri üçün olan orta göstəricidən isə yüksəkdir. Rəsmi statistikaya görə, Azərbaycanda qadınlar məsul vəzifələrin 32,3 faizini, professional vəzifələrin isə 44,8 faizini tutur.

1999-cu il Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatı, dolğun ümumdünya və regional orta göstəriciləri təqdim etmək məqsədilə bir neçə ölkə üçün QİGG hesablamaları aparıb. Azərbaycan bu ölkələr arasında yoxdur. Lakin BMTİP-in Azərbaycandakı Ofisi bu göstəricini 0,463 kimi hesablayır. Bu rəqəm 1999-cu il Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatında qonşu Türkiyə, İran və Gürcüstan üçün verilmiş müvafiq göstəricilərlə müqayisədə nisbətən yüksəkdir, lakin Şərqi Avropa ölkələrinin əksəriyyəti üçün olan göstəricilərdən aşağıdır.

1.4 Azərbaycanda İnsan İnkişafının regional fərqləri

Azərbaycanda insan inkişafının səviyyəsində kəskin regionlararası fərqlər mövcuddur və bu fərqlər keçid dövrü illərində daha da intensivləşib. Bir çox cəhətdən Bakı regionunun insan inkişafı sahəsində nail olduğu səviyyə ölkənin başqa regionlarına nisbətən daha yüksəkdir. Əhalinin yalnız üçdə-birə yaxın bir hissəsinin Bakı və Sumqayıtı da əhatə edən bu regionda yaşamasına baxmayaraq, ölkədə ÜDM-nin əksər hissəsi burada yaradılır. Azərbaycana qoyulan sərmayənin əksər hissəsi Bakıda gedən iqtisadi fəaliyyətə yönəldilib. Bundan başqa, bu regionun əhalisi yenidən qurulan sivil cəmiyyətin təqdim etdiyi imkanlardan daha çox faydalana bilir və bu, qeyri-hökumət təşkilatlarının məhz Bakıda cəmləşməsində də özünü büruzə verir.

BMTİP-in 1998-ci ildə Azərbaycanda İnsan İnkişafı haqqında Hesabatında ilk dəfə qeyd olunduğu kimi, Naxçıvan, Lənkəran və Gəncə-Qazax sərhəd rayonlarında əhalinin gəliri xüsusilə aşağıdır və bu insan inkişafının göstərilən rayonlarda xüsusilə aşağı səviyyəsini şərtləşdirir. Bu regionların əlverişli iqlimi olan və ticarət üçün geniş imkanlar yaradan yerdə yerləşməsi nəzər alınarsa belə bir nəticə xüsusilə gözəlməzdir. Ölkəyə daxil olan və ölkədən çıxarılan bütün malların əksəriyyəti məhz bu rayonlardan keçir.

Ayrı-ayrı regionlar üzrə məlumatların daha müntəzəm toplanması və nəşri insan inkişafındakı regional meylləri daha ətraflı qiymətləndirməyə imkan yaratmalıdır. Bu isə öz növbəsində ölkənin bütün regionlarında yaşayan insanların ölkənin yeni iqtisadi nailiyyətlərindən faydalanmasına istiqamətlənmiş siyasətlərin işlənib hazırlanmasına kömək edəcək.

Cədvəl 1.6 Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksinin və Gender faktorunu nəzərə alan İnkişaf İndeksinin global müqayisəsi, 1997.

	Ümumdünya	Şərqi Avropa və MDB	İnkişaf etmiş sənaye ölkələri	Azərbaycan
III	0.706	0.754	0.919	0.695
GII	0.700	0.752	0.915	0.691
III və GII arasında fərq, faizlə	0.9	0.3	0.4	0.6

Mənbə: BMTİP, İnsan İnkişafı Hesabatı, 1999.

1.5 Azərbaycanda İnsan Yoxsulluğu

İnsan İnkişafı İndeksi ölkənin əldə etdiyi nailiyyətlərin ümumi mənzərəsini təqdim edir. Bu indeks icmanın bütövlükdə hansı inkişaf səviyyəsində olduğunu qiymətləndirsə də, onun məhrumiyyətlərlə ən çox üzləşən üzvlərinin yüksək uğursuzluq səviyyəsindən xəbər vermir. Buna görə BMTİP, insan həyatının mühüm istiqamətlərində müşahidə olunan məhrumiyyətləri özündə cəmləşdirən insan yoxsulluğu konsepsiyasını tətbiq edib. Bu konsepsiya həm qısa ömür müddəti, savadlılığın aşağı səviyyəsi, aşağı gəlirlər və işsizlik kimi qiymətləndirilməsi mümkün olan, həm də siyasi azadlığın və şəxsi təhlükəsizliyin məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirilməsi çətin olan məhrumiyyətləri əhatə edir.

Azərbaycanın son illər insan inkişafı sahəsində əldə etdiyi müəyyən nailiyyətlərə baxmayaraq ölkədə yoxsulluğun yüksək səviyyədə olduğu göz qabağındadır. Gəlirlərin az olması xüsusilə nəzərə çarpır. Müstəqillikdən əvvəlki dövrdə Azərbaycanda adambaşı ÜDM digər Sovet respublikaları ilə müqayisədə aşağı olub (alicilik qabiliyyətinə görə Rusiya üçün müvafiq göstəricinin yarısından azını təşkil etməklə) və hazırda ölkə bundan da yoxsuldur. 1998-ci ildə real adambaşı ÜDM özünün 1990-cı ildəki səviyyəsinin yarısından az olub, real orta əmək haqqı isə 1990-cı il üçün olan rəqəmin yalnız 30 faizini təşkil edib. Ailələr gəlirlərinin çox böyük bir hissəsini ərzaq məhsullarına xərcləsə də orta ailənin istehlak etdiyi ərzaq xeyli azalıb və sağlam diet üçün tələb olunan norma-

dan çox uzaqdır. Dünya Bankının yoxsulluğun qiymətləndirilməsi məqsədilə 1995-96-cı illərdə apardığı ən son tədqiqatın nəticələri, Azərbaycanda ailələrin 60 faizinin yoxsul həyat sürdüyünün və qaçqın və köçkün ailələrində yoxsulluğun daha kəskin olduğunu aşkar edir.

Son illər Azərbaycanda müşahidə olunan iqtisadi yüksəliş əsas e'tibarı ilə enerji sektorunun genişlənməsi ilə bağlıdır və bu genişlənmə iqtisadiyyatın digər sahələrinə hələ əhəmiyyətli dərəcədə tə'sir göstərməyib. Son illərin iqtisadi yüksəlişinə baxmayaraq əhalinin geniş təbəqələri üçün yaşayış standartları yaxşılaşmayıb.

Azərbaycanda əhalinin böyük bir hissəsi yoxsulluğun başqa formasından əzab çəkir. Sovet dövrü illərində tə'min olunan sosial xidmətlər sistemi hazırda dağılıb, çünki səhiyyə və təhsil sektorlarına ayrılan dövlət xərcləri hazırda özlərinin keçiddən əvvəlki səviyyəsinin çox kiçik bir hissəsini təşkil edir. Azərbaycanda əhalinin çox böyük bir hissəsi təmiz sudan və ya müasir kanalizasiya sistemindən istifadə etmək imkanından məhrum olmaqla yaşayır. İşsizlik çox geniş miqyas alıb. Nəhayət, demokratikləşmə və hüquqi islahatlar hələlik ilkin mərhələdədir və bu, əhalinin ümumi idarəetmə prosesində səmərəli iştirak etmək imkanlarını məhdudlaşdırır, bir çoxlarının şəxsi təhlükəsizlik hissini itirməsinə səbəb olur.

İnsan yoxsulluğunun dərinliyini qiymətləndirmək məqsədilə BMTİP tərəfindən İnsan Yoxsulluğu İndeksi (İYİ) tətbiq edilib. İnkişaf etmiş sənaye ölkələri, Şərqi Avropa və MDB ölkələri üçün İnsan Yoxsulluğu İndeksi insan həyatının aşağıda göstərilən dörd sahədəki məhrumiyyətləri özündə cəmləşdirir: uzunömürlülük, bilik, iqtisadi tə'minat və sosial iştirak etmə. Müvafiq olaraq bu məhrumiyyətlər, 60 yaşa çatma ehtimal edilənlərin faizi, funksional savadı olmayanların faizi, orta fərdi gəlirin 50 faizindən də az gəlirlə yaşayanların faizi və uzunmüddətli işsizliyin səviyyəsi ilə qiymətləndirilir.

1999-cu ilin Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatına görə, Azərbaycan əhalisinin 22.1 faizinin 60 yaşa çatmayacağı eh-

timal edilir. İnsan yoxsulluğunun bu göstəricisi Azərbaycanda həm müvafiq ümumdünya orta göstəricisindən (25.3 faiz), həm də Şərqi Avropa və MDB ölkələri üçün olan orta göstəricidən (24.7 faiz) aşağıdır. Lakin təəsüf ki, İYİ Azərbaycan üçün hesablanı bil-məz, çünki başqa sahələr üzrə müvafiq məlumatlar yoxdur. Məsələn, hazırda işsizlik üzrə rəsmi məlumat yalnız rəsmi qeydə alınmış hallara əsaslanır və real rəqəmlərindən aşağıdır. Azərbaycan, əhalisinin gəlirlərini, bu gəlirlərin bölüşdürülməsini və mövcud işsizlik göstəricilərini hərtərəfli öyrənmə tədqiqatlarından əhəmiyyətli dərəcədə faydalana bilər.

İnsan inkişafının Azərbaycan əhalisinin geniş təbəqələri üçün reallığa çevrilməsi üçün yoxsulluğun ləğv olunmasına yönəldilmiş hərtərəfli strategiya və bu strategiyani həyata keçirmək əzmi tələb olunur. Əhalinin ən çox məhrumiyyətlərlə üzləşən üzvlərinin gəlir əldə etmək imkanlarını genişləndirmək üçün müvafiq treninq proqramları və biznes mühitini sağlamlaşdırmaq məqsədi güdən tədbirlər daxil olmaqla konkret işlər görülməlidir. Yoxsulluğun aradan götürülməsi üçün həmçinin səhiyyə və təhsil xidmətlərinin təminatının gücləndirilməsi, içməli su və kanalizasiya sistemlərinin infrastrukturunun yeniləşdirilməsi, demokratikləşmə və hüquqi islahatlar prosesinin sürətləndirilməsi lazımdır.

1.6 Yekun

Geniş təbii və insan ehtiyatları olan Azərbaycan insan inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. Bununla belə son onilliyin birinci yarısında hərbi münaqişənin və keçid dövrünün yaratdığı çətinliklər əhalinin böyük bir hissəsinin yaşayış standartlarının kəskin sürətdə aşağı düşməsi və müvafiq olaraq ölkədə insan inkişafının geriləməsi ilə nəticələnmişdi ki, bu geriləmə İnsan İnkişafı İndeksində (İİİ) də öz əksini tapmışdır. Son bir neçə ildə iqtisadiyyatda müşahidə olunan irəliləyiş bu neqativ meylin qarşısını almağa imkan yaratmışdır.

Bununla belə Azərbaycanda insan inkişafı iki mühüm nünə ilə üzləşir. Birincisi, bir çox cəhətdən Azərbaycanla oxşar imkanlara malik olan ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanda

adambaşı gəlir aşağı olmaqda davam edir. Son illərin iqtisadi nailiyyətləri yalnız bir sektorda – enerji sektorunda cəmləşib və hələlik əhalinin bütün təbəqələrini faydalandırmır. İkincisi, hazırda sosial sektora ayrılan dövlət vəsaitinin cüzi həcmi Azərbaycanın səhiyyə və təhsil sahələrindəki tarixən güclü mövqeyini xeyli zəiflədib. Ölkə əhalisinin böyük bir hissəsi yoxsulluq şəraitində yaşayır və onlar üçün keyfiyyətli tibbi xidmətlər və təhsil xidmətləri demək olar ki, əlçatmazdır. Əgər bu problemlərə lazımi diqqət verilməzsə, gələcəkdə bu ölkədə insan inkişafına öz mənfi təsirini göstərəcək.

İnsan inkişafının ölkədaxili təhlili bəzi stabil xarakter daşıyan fərqlərin mövcud olduğunu aşkar edir. Belə ki, insan inkişafının bütün aspektlərində köçkün kontingent daha pis vəziyyətdədir. Ölkənin başqa regionları ilə müqayisədə Bakı regionunun əhalisi insan inkişafının nisbətən daha yüksək orta səviyyəsinə nail olub və kişilərin əldə etdiyi inkişaf səviyyəsi qadınlara nisbətən daha yüksəkdir. İnsan inkişafındakı gender və regional fərqlər ilk növbədə gəlirlərdəki bərabərsizlikdən irəli gəlir.

İnsan yoxsulluğu – və ya cəmiyyətin ən çox məhrumiyyətlərlə üzləşən üzvlərinin uğursuzluq səviyyəsi – Azərbaycanda ciddi narahatlıq doğuracaq dərəcədədir. Gəlirlər azdır, bir çoxları işsizdir, keyfiyyətli tibbi xidmət almaq və təhsil almaq imkanları məhduddur və hələlik demokratiyanın və qanunun atiliyinin təqdim etdiyi imkanlar bir çox cəhətdən gerçəkləşməyib. Azərbaycanda bir çoxları üçün son illərin iqtisadi göstəricilərində müşahidə olunan irəliləyiş hələ insan inkişafına çevrilməyib. Ölkə əhalisinin bütün təbəqələrinin insan inkişafına nail olmaq Azərbaycanın qarşısında duran əsas vəzifədir.

İQTİSADİYYAT VƏ İNSAN İNKİŞAFI

2.1 Giriş

Güclü iqtisadiyyat insan inkişafını təmin etmək üçün əsas amildir. İqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə insan inkişafı aşağı səviyyədə ola bilər, lakin yüksək səviyyəli insan inkişafı iqtisadiyyatı zəif olan ölkələrdə həyata keçirilə bilməz. Azərbaycanca iqtisadi yüksəliş və sabitlik əldə edilmişdir. İqtisadi yüksəlişin insan inkişafına çevrilməsi qarşıda duran perspektiv məsələdir.

Bu fəsil ölkənin iqtisadi vəziyyəti haqqında ümumi məlumat verir. Əvvəlcə iqtisadi yüksəlişi və sabitliyi əks etdirən, lakin neft sektorundan çox asılı olan iqtisadi vəziyyətin əsas göstəricilərlə bağlı söhbət açılacaq. Bu fəsil

lin növbəti hissəsində, xərclərin azalması və dövlətin illik gəliri ilə əlaqədar problemlər də daxil olmaqla, dövlət maliyyəsi haqqında məsələyə toxunulacaq. Özəl sektorun inkişafında hələ də qarşıya çıxan maneələrlə yanaşı özəlləşdirmə prosesindəki irəliləyişlər daha sonra nəzərdən keçiriləcək. Sonrakı söhbətin dairəsi gələn gəlirin son zamanlar yaxşılaşmasına baxmayaraq hökm sürən yoxsul həyat şəraitinin hansı səviyyədə olması ilə bağlı olacaq. Son olaraq, həm bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü və həm də ölkənin iqtisadi çətinliklərini əks etdirən məşğulluğun vəziyyəti araşdırılacaq.

2.2 İqtisadi Vəziyyət

Azərbaycan iqtisadiyyatı Sovet ittifaqının dağılmasından çox böyük zərər çəkməsinə baxmayaraq, artıq bu sahədə sabitlik və yüksəliş əldə edilib. 1995-ci ilin əvvəlindən başlayaraq Azərbaycan Hökuməti ölkədə Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF), Dünya Bankının və digər beynəlxalq maliyyə strukturlarının məsləhətilə böyük əhəmiyyətə malik iqtisadi islahatlar proqramının həyata keçirilməsi siyasətini irəli sürüb. İslahat proqramı və ölkənin neft sektorunun yenidən bərpası iqtisadiyyatın dirçəlişinə şərait yaradır. Bununla belə, neft sektorundan artmaqda olan asılılıq ölkə iqtisadiyyatını xaricdə baş verən hadisələrə həssas edib və qeyri-neft

Cədvəl 2.7 Keçən il ilə müqayisədə real ÜDM-də dəyişiklik, 1995-98 (faizlə)

il	Real ÜDM	Adambaşı real ÜDM
1995	-11.8	-12.4
1996	1.3	0.7
1997	5.8	5.2
1998	10.0	9.2

Mənbə: AİT, Azərbaycanın İqtisadi Tendensiyası, 1999-cu ilin ilk rübü

sektorlarında potensialın artmasına mane olub.

2.2.1 Ümumi Daxili Məhsul

Yeddi illik böhrandan sonra Azərbaycanın Ümumi Daxili Məhsulu (ÜDM) 1996-cı ildən bəri hər il artmağa başlayıb. 1998-ci ildə real ÜDM ümumilikdə 10.0 faiz və hər adambaşına 9.2 faiz artmışdır. Nominal ÜDM 15.930 milyard manata (4.1 milyard ABŞ dolları) və adambaşı ÜDM 2.0 milyon manata (520 ABŞ dolları) çatmışdır. İqtisadiyyatın çiçəklənməsi əsasən neft yataqlarının kəşfi və istehsalı ilə sıx bağlıdır.

ÜDM-nin ən böyük təminatçısı sənaye və kənd təsərrüfatı olmağına baxmayaraq, son illərdə hər ikisinin payı aşağı düşüb (Cədvəl 2.8). 1997 və 1998-ci illər arasında ÜDM-də tikintinin pay hissəsi nəzərə cəpəcək dərəcədə artmışdır. Əsasən neft sektorunun genişlənməsi ilə yanaşı tikintinin inkişafı da iqtisadiyyatın dirçəlməsində mühüm rol oynamışdır.

2.2.2. Sənaye: Enerjidən asılılığın artması

Sənaye istehsalı 1991-ci ildəki istehsal səviyyəsinin üçdə birindən də aşağı enmişdir. Sənayenin digər bölmələrindən fərqli olaraq, yanacaq və elektrik enerjisi də daxil olmaqla ümumi enerji istehsalındakı gerilik son dərəcə az olmuşdur. Bu, enerji istehsalından əldə olunan sənaye hasilatının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olub (1990-cı ildə 16 faizdən 1998-ci ildə 68 faizə qədər). Son üç ildə təkcə yanacaq sənayesi ümumi sənaye istehsalının yarıdan çoxunu təşkil etmişdir.

Cədvəl 2.8 Sektorlar üzrə ÜDM-in strukturu (faizlə)

	1995	1996	1997	1998
Sənaye	27.3	25.9	24.8	22.3
Kənd təsərrüfatı	25.2	24.8	20.1	20.3
Tikinti	3.7	9.3	13.8	16.4
Nəqliyyat və rabitə	17.4	10.2	11.9	12.9
Ticarət	4.8	5.2	5.5	5.7
Digər	21.6	24.6	23.9	22.4
Cəmi	100	100	100	100

Mənbələr: AİT, Azərbaycanın İqtisadi Tendensiyası, 1998-ci ilin dördüncü rübü, səh., 25. Azərbaycanın illik Statistika Kitabı, 1999-cu il, səh., 211

Enerji sektorundakı artım son zamanlar ümumi sənaye istehsalında geriləmə tendensiyasını dəyişib. Müvafiq olaraq 1997-ci ildə yanacaq və enerji sənayesinin 7.5 və 5.9 faiz artması nəticəsində ümumi sənaye istehsalındakı artım 2.2 faizə bərabər olmuşdur. ABƏŞ dənizdəki neft quyularından çıxarılan yeni yanacaq istehsalının tərəqqisinə zəmin yaradır.

Eyni zamanda, digər sənaye hasilatı kəskin sürətdə azalır. Məsələn, 1998-ci ildə yüngül sənayedəki və maşınqayırma bölməsindəki real istehsalın səviyyəsi 1992-ci ildə olan səviyyənin müvafiq olaraq 15.6 və 14.2 faizini təşkil edir. 1990-cı illərdə bu iki sahə sənaye üzrə istehsalın demək olar ki, 20 faizini təşkil etməsinə baxmayaraq, hazırda yalnız 2.5 və 3.3 faizini təmsil edir (Cədvəl 2.9).

Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycanın enerji sektoru sürətlə genişlənməyə başladı və ölkə özünün dənizdə neft və qaz ehtiyatlarının məhsuldar potensialı sahəsində dünya nüfuzunu yenidən bərpa etdi. O vaxtdan etibarən, neft sektoruna külli miqdarda xarici investisiya axmağa başladı. Enerji sektorundakı yüksəliş ölkə sərvətinin artmasına ümid verməsinə baxmayaraq, iqtisadiyyatın yanacaq sənayesindən günbəgün artan asılılığı təhlükəli halda.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, təkcə bir ixrac məhsulundan asılı olmaq iqtisadi idarəetməni xeyli mürəkkəbləşdirir. Neftdən gələn gəlirdən düzgün istifadə edilməməsi iqtisadiyyatın çox zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Neftin

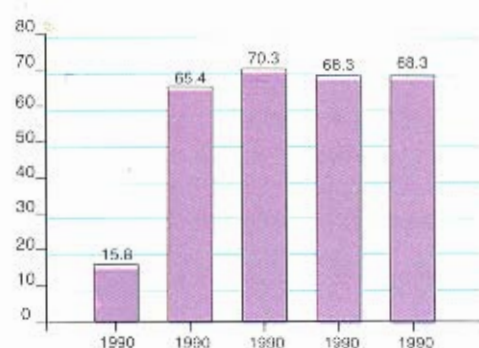
Cədvəl 2.9 Cari qiymətlərlə sənaye istehsalının strukturu (faizlə), 1990 və 1995/98

	1990	1995	1996	1997	1998
Elektrik enerjisi	4.1	19.2	17.9	14.0	16.6
Yanacaq	11.7	46.2	52.4	54.3	51.7
Metallurgiya	3.8	1.1	0.3	0.7	0.4
Maşınqayırma	18.0	3.6	3.6	3.9	3.3
Kimyəvi maddələr və neftdən istehsal olunmuş kimyəvi məhsullar	6.0	5.4	4.5	3.3	3.0
Tikinti materialları	3.1	1.5	1.1	1.1	1.2
Yüngül sənaye	19.6	9.5	8.2	4.2	2.5
Ərzaq sənayesi	25.6	6.6	7.4	16.6	16.6
Digər	8.1	6.6	4.6	1.9	4.7
Cəmi	100	100	100	100	100

Mənbə: AİT, Azərbaycanın İqtisadi Tendensiyaları, Aylıq Əlavə Nüsxə, mart 1999

qiymətinin gözlənilmədən dəyişməsi və beynəlxalq aləmdə baş verən digər hadisələr büdcənin illik gəlirinin və xarici valyuta mübadiləsinin enib-qalmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da öz növbəsində makroiqtisadi göstəricilərə təsir edir. Neft sənayesində sıçrayışın təsiri – əmək haqqının və qiymətlərin artan təzyiqi, real valyuta mübadiləsinin səviyyəsinin yüksəlməsi, qıt olan maliyyə və insan kapitalının mənimlənməsi qeyri-neft sektorlarına böyük ziyan vurur. Bundan başqa, neftdən gözlənilən gəlirlər bir çox ölkələrdə səmərəsiz kapital qoyuluşuna və zəif iqtisadi siyasətə səbəb olub,

Şəkil 2.3 Enerji sektorunun (yanacaq və elektrik enerjisi) ümumi sənaye istehsalında payı, 1990-1998 (faiz)

Cədvəl 2.10 Əsas bitkililik məhsullarının istehsalı, 1990 və 1995-98 (İndeks 1990=100)

	Taxıl	Pambiq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Üzüm	Çay
1990	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1995	65.2	50.5	22.1	84.0	49.5	25.8	30.6
1996	72.0	50.5	21.2	115.9	66.6	23.0	9.8
1997	79.7	23.0	28.5	120.6	57.9	12.1	5.2
1998	67.0	20.7	28.7	167.4	58.7	12.0	2.9

Mənbə: AİT, Azərbaycanın İqtisadi Tendensiyaları, Dördüncü rüb 1998

Beynəlxalq aləmdə baş verən son iki hadisə Azərbaycanın yalnız neftə arxayınlığının nə dərəcədə təhlükəli hal olduğunu bir daha təsdiq edir. Birincisi, 1997/1998-ci illərdə neftin qiymətinin aşağı düşməsi neft sektorundan gələn gəliri azaltmış və investisiya qoyuluşunu ləngitmiş (və bu səbəbdən istehsal olunan məhsul müəyyən dövr üçün azaldılmış). İkincisi, Rusiyanın və Asiya ölkələrinin iqtisadiyyatındakı böhran Azərbaycanda e'mal olunmuş neftə tələbatı azaltmış. Bu kimi hadisələr Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNŞ) ixracdan əldə etdiyi qazancı çox aşağı endirmiş. ARDNŞ ölkənin ən böyük vergi ödəyən təşkilatı olduğu üçün bu da öz növbəsində ölkə büdcəsinin illik gəlirinin artma imkanına ziyan vurmuş.

Bu il enerji sektorunda bəzi müsbət irəliləyişlər müşahidə olunur. Neftin qiyməti yenidən artmağa başlayıb. Azərbaycanın təbii qaz istehsalının qarşısındakı illərdə lazımi dərəcədə yüksələcəyindən xəbər verən böyük təbii qaz yataqları aşkar edilmişdir. Belə müsbət hallar eyni zamanda enerji sektorunun heç də daimi olmadığını nümayiş etdirir.

Azərbaycanın bol enerji resursları və bacarıqlı işçi qüvvəsi qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün nə qədər böyük imkanın olmasından xəbər verir. Bu gün Azərbaycanda uzunmüddətli iqtisadi təhlükəsizliyin təminatı üçün qeyri-neft sektorlarının mühümlüyünü nəzərə alaraq iqtisadiyyatın düzgün idarə edilməsi zəruridir.

2.2.3 Kənd təsərrüfatı:

Məhsulərlə üzləşən islahat

Son onillikdə demək olar ki, bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı müxtəlif problemlərlə bağlı kəifyyət qədər aşağı düşmüşdür. Buna baxmaya-

raq, kənd təsərrüfatı ÜDM-yə 20 faiz gəlir gətirməklə işçi qüvvəsinin 29 faizini təmin edərək iqtisadiyyatın mühüm bölməsi olaraq qalır. Kənd təsərrüfatı istehsalındakı göstəricilər 1995-ci ildən bəri dəyişməz qalır. Ümumi istehsalın 59 faizi əkinçilik, 41 faizi isə heyvandarlıq məhsullarının istehsalının payına düşür.

1996-cı ilin sonunda kənd təsərrüfatı sektorunda özəlləşdirmə prosesi başlatılı və çox sürətlə inkişaf etdi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinə nəzərət aradan qaldırılmışdır və ticarət daha sərbəst xarakter almışdır. Kolxoz və sovxozlar ləğv edilmişdir. Onun əvəzində çoxlu sayda özəl aیلə təsərrüfatından orta miqyaslı şirkətlərə qədər müxtəlif kiçik miqyaslı fermer təsərrüfatları yaradılmışdır. Məhdud təsərrüfatının özəlləşdirmə prosesi başa çatmışdır. Kənd yerlərində torpaqların təxminən 80 faizi paylanmış və yerdə qalan hissəsinin paylanması bu ilin sonuna planlaşdırılıb. Dövlətə məxsus maşınlar və avadanlıq özəl fermerlər arasında bölüşdürülüb. Onların ümumi kənd təsərrüfatı istehsalındakı payı 1996-cı ildə 67 faiz olmuşdursa, 1998-ci ildə bu rəqəm aیلə təsərrüfatının və özəl fermerlərin hesabına 94 faizə qalxmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı istiqamətində aparılan islahatlar güclü və uğurlu olmuşdur. Lakin, bəzi struktur məsələləri kənd təsərrüfatının məhsuldarlığına əngəl törədir. Kənd təsərrüfatının zəif maliyyələşdirilməsi, irriqasiya sisteminin köhnəlməsi və düzgün istifadə edilməməsi, rabitənin və rabitə xidmətinin kifayət qədər olmaması ən çox maneə yaradan problemlərdir. Bu məsələlərin bir neçəsi "Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında" ölkə Prezidentinin 1999-cu il mart tarixli Fərmanında əskə etdirilmişdir.

Beynəlxalq ictimaiyyət Azərbaycanın effektiv bazar iqtisadiyyatını nəzərdə tutan kənd təsərrüfatı sektorunu inkişaf etdirmək üçün öz köməyini əsirgəməmişdir. Buna misal olaraq

Cədvəl 2.11 Əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, 1990 və 1995-98 (İndeks 1990=100)

	Ət	Süd	Yumurta	Yun	Barama
1990	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1995	46.7	85.2	46.3	80.4	22.4
1996	48.8	86.9	48.4	81.3	16.3
1997	51.6	90.8	49.9	85.3	8.2
1998	54.0	95.2	51.5	88.4	2.0

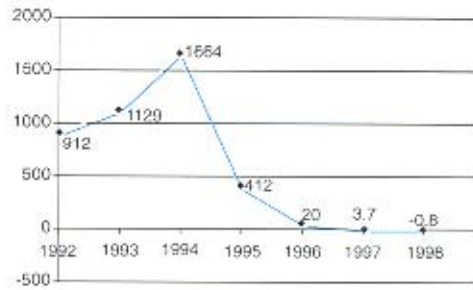
Mənbə: AİT. Azərbaycanın İqtisadi Tendensiyaları, Dördüncü rüb 1998

Dünya Bankının torpaqların özəlləşdirilməsi və təsərrüfatın yeniləşdirilməsi üçün fermerlərə verdiyi qısa müddətli kredit, irriqasiya və drenaj sistemlərinin bərpa etdirilməsini, rabitə xidmətinin yaxşılaşdırılması və torpaq qeydiyyatı xidmətinin genişləndirilməsi sahəsində yardımını, sudan istifadə assosiasiyası yaratmasını göstərmək olar. Dünya Bankının və başqa donorların dəstəyi ilə Hökumət kredit birliklərindən istifadə edərək tezliklə kənd təsərrüfatı üçün kreditin ayrılması layihəsini həyata keçirməyi planlaşdırır.

Bundan əlavə, bir neçə beynəlxalq təşkilat və QHT-lər özəl kənd təsərrüfatı müəssisələrinin təşkilini maliyyələşdirməkdən ötrü mikrokredit proqramları üçün vəsait ayırırlar. Bank sektoruna daxil olmayan kredit proqramı barədə dövlət siyasəti aydınlaşdırıldıqdan sonra, bu proqram təsərrüfatın məhsuldarlığına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Səkil 2.4 Azərbaycanda inflyasiyanın səviyyəsi (faizlə)

2.2.4 İnvestisiya Tendensiyası: Neft sektoruna verilən üstünlük

Azərbaycan iqtisadiyyatının sərbəstləşdirilməsi, xüsusilə neftin kəşfi və inkişafı sahəsində ölkəyə böyük miqdarda kapital qoyuluşuna səbəb oldu. 1994 və 1998-ci illər arasında Azərbaycanda ümumi investisiyanın həcmi 5.4 milyard ABŞ dolları olmuşdur ki, bunun təxminən dördü üç hissəsini xarici investisiya təşkil edir. 1994/1997-ci illər arasında hər il 80 faizə qədər olmaqla son illər investisiyanın həcmi sürətlə artmışdır. Lakin 1998-ci ildə bu artım 12 faizə enmişdir. Əsasən, neft qiymətlərinin aşağı düşməsi xarici investisiya qoyuluşunun zəifləməsinə səbəb olmuşdur.

Güclü və get-gedə artan investisiyaların iqtisadiyyat üçün müsbət əlamət olmasına baxmayaraq, onun yalnız neft sektoruna yönəldilməsi təşviş doğurur. 1994/1998-ci illər ərzində neft sektoruna 64 faiz xarici və 41 faiz yerli investisiya qoyulmuşdur. Özəlləşdirmə prosesində əhalinin zəif iştirakı və son iki ildə özəlləşdirmə vauçerinin bazar qiymətinin enməsi neftlə bağlı olmayan sektorda investisiya iqliminin zəifliyindən xəbər verir. Mətbuat göstərir ki, Azərbaycan vətəndaşlarının əksəriyyəti investisiyanı ölkəyə deyil, xarici ölkələrə qoymağı üstün tutur. Bu gün iqtisadiyyata dayaq olan böyük miqyaslı investisiyanın həcmi genişləndirməyə ehtiyac var. Sözsüz ki, iqtisadiyyatın dirçəlməsi adamların işlə təmin edilməsinə stimül yaradacaq.

2.2.5 İnflyasiya

Hökumət sərt maliyyə siyasətini həyata keçirməklə 1990-cı illərin ortalarında

inflyasiyanı nəzarət altına aldı. 1994-cü ildə təxminən 1700 faiz təşkil edən inflyasiya zirvə səviyyəsindən aşağı enərək 1996-cı ildə 20 faiz, 1998-ci ildə isə mənfi 0.8 faiz oldu. 1999-cu ilin ilk rübü boyunca deflyasiya davam edib. Bununla belə, 1999-cu ilin iyulunda manatın nisbi dəyəri aşağı düşdü. Üçün bu ilin sonunda inflyasiyanın bir qədər artacağı gözlənilir.

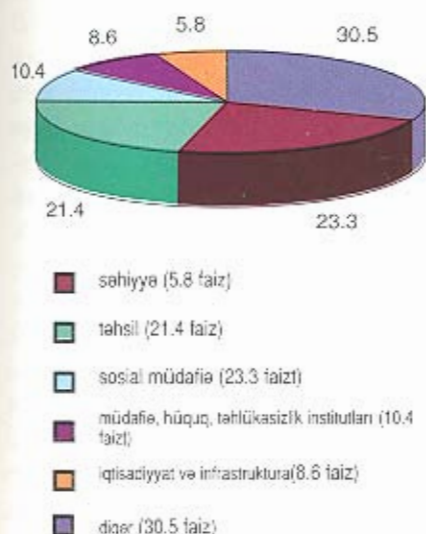
2.2.6 Xarici ticarət: Mənfi saldo artır

Neftin qiymətinin aşağı düşməsi və regional iqtisadi böhran 1997-ci ildə 567 milyon ABŞ dollarını təşkil edən ticarət defisitinin 1998-ci ildə 1046 milyon ABŞ dolları məbləğində artmasına səbəb olub. 1998-ci ildə neft ixracının miqdarının artmasına baxmayaraq, neftin qiymətinin aşağı düşməsi bu artımın ticarət balansına göstərəcəyi müsbət tə'sirə əngəl törədib. Maliyyə böhranı MDB-nin mühüm ticarət şərikələrinə öz tə'sirini göstərərək və onların Azərbaycanın qeyri-neft ixracına ehtiyacı azalıb. Eyni zamanda, MDB-nin əksər ölkələrində valyutanın inflyasiyası MDB ölkələrindən məhsulun idxalını müəyyən mə'nada ucuzlaşdırıb və idxal olunan qeyri-neft məhsullarının miqdarını artırır.

Böyük ticarət partnyorları ilə müqayisədə Valyuta məzənnəsinin manata nisbətində aşağı düşməsi Azərbaycan istehsalçıların rəqabət qabiliyyətini azaltmışdır. Buna cavab olaraq Hökumət 1999-cu ilin iyulunda manatın məzənnəsinin əhəmiyyətli dərəcədə endirilməsinə icazə verdi. Gözlənilir ki, valyuta kursuna aid siyasətdəki dəyişiklik 1999-cu ildə ticarətin defisitini bir qədər kiçiltməyə kömək edəcək.

Xarici ticarət kəsirinin azalması üçün neftlə bağlı olmayan sektorları inkişaf etdirmək labüddür. Bu sektorların inkişafı ixrac üçün yeni bazarlar qazanmağa və hazırda ölkəyə gətirilən bir çox mallara olan tələbatı ödəməyə imkan yaradır. Bu, eyni zamanda ticarət balansının neftin qiymətindən asılılığını azaldır.

Səkil 2.5 Sektorlar üzrə dövlət xərcləri (faizlə)

Mənbə: Azərbaycanın İllik Statistik Kitabçası, 1999, səh., 244

2.3 Dövlət Büdcəsi

Son dörd ildə əsasən, xərclərin ixtisarının nəticəsi olaraq büdcənin defisiti həm real rəqəmlərdə, həm də ÜDM-yə nisbətində aşağı enmişdir. Xüsusilə, əhəlinin sağlamlığına sərf edilən xərclər kəskin şəkildə azaldılmışdır: 1998-ci ildə səhiyyə sektoruna ümumi xərclərin 5.8 faizi və ÜDM-nin 1.0 faizi xərclənmişdir. Səhiyyə sektoruna ayrılmış büdcənin yalnız yarısı əhəlinin sağlamlığına xidmət etmişdir, 1998-ci ildə infrastrukturə, yəni mənzillə təmin etməyə, məişət xidmətinə, nəqliyyat və rabitəyə şamil edilən xərclər əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmışdır. Təhsillə bağlı xərclər tamamilə dəyişməz qalmışdır. Son illərdə yalnız əhəlinin sosial təhlükəsizliyi ilə bağlı xərclərin artması nəzərə çarpır.

Bununla belə, 1996-cı ildən bəri fəhlə və qulluqçuların aylıq orta əmək haqqı artmaqdadır. Dövlət sektorundakı reформа və özəlləşdirmə prosesi işçi qüvvəsinin ixtisarına gətirib çıxarır, lakin bu ixtisar dövlət və özəl sektorlar arasındakı məşğ fərqi aradan qaldırmaqdan ötrü orta aylıq əmək haqqının yüksəldilməsilə əvəzlənir. 1998-ci ildə fəhlə və qulluqçuların orta əmək haqqı ÜDM-nin 5 faizini və ümumi dövlət xərclərinin 31 faizini təşkil edib, 1998-ci ilin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan işlər nə xərclər, nə də ki, dövlət

gəlirləri baxımından özünü doğrultmayıb. 1998-ci ildə dövlət xərcləri və əhəliyə verilən borclar büdcədə ayrılan miqdarın 69.6 faizinə çatmışdır. Dövlət gəlirləri və qrantların planda tutulmuş miqdarı 75.5 faizi təşkil etmişdir.

Neftin qiymətinin aşağı düşdüyü bir zamanda iqtisadiyyatın böyük hissəsinin neft sənayesindən asılılığı gələn gəlirin azalmasına səbəb olmuşdur. Qiymətlərin aşağı düşməsi vergidən gələn gəlirin və neft istehsalından əldə edilən gəlirin enməsinə təsir göstərərək (bunların çox hissəsi neft məhsullarının satışından yaranır), Bunun nəticəsi olaraq hər iki gəlirin ÜDM-də olan payı 1997-ci ildə olduğu səviyyənin yarısına enmişdir.

Neftin ucuzlaşması ölkənin ən əsas vergi ödəyən müəssisəsi sayılan Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNŞ) ixrac gəlirinin aşağı düşməsinə və vergidən gələn gəlirin də azalmasına səbəb olmuşdur.

Lakin, gəlirin azalması heç də təkə neftin qiymətinin düşməsilə bağlı deyildir. Vergi sistemi mürəkkəbdir və burada bir çox məsələlər kifayət qədər aydın deyildir. Vergidən yayınma ümumi hal almışdır. Hökumət bu problemi aradan qaldırmaq üçün verginin idarə edilməsini yaxşılaşdırmağa və vergiyə nəzarəti gücləndirməyə başlamışdır. Parlament 1999-cu ilin sonunda yenidən işlənmiş vergi qanununun qüvvəyə minməsinə planlaşdırır.

2.4 Özəlləşdirmə və Özəl Sektorun İnkişaf Etdirilməsi

Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən və bazar iqtisadiyyatına istiqamətləndirildikdən sonra özəl sektorun inkişaf etdirilməsi ən mühüm məsələyə çevrilmişdir. İqtisadi islahatlar və özəlləşdirmə prosesi özəl sektorun böyük sıçrayışla inkişafına təkan verdi. Beləliklə, 1998-ci ildə özəl sektorun ÜDM-ə verdiyi pay ilk dəfə olaraq 50 faizi keçdi.

Bütün bunlarla yanaşı, sahibkarlar qarşısında hələ də maneələr qalmaqdadır. Biznesə və investirlərə dair qanunlar

nizamnamələr anlaşılmazdır və ziddiyətlidir. Hüquq müdafiə sisteminin hazırkı strukturu işgüzar adamların əksəriyyətinin məhkəmə orqanlarından istifadə etmələrinə sədd çəkir. Bundan savayı bir sıra dövlət təşkilatlarının özəl müəssisələrin fəaliyyətinə bəzi hallarda rüşvətxor və özbaşına münasibəti müşayiət olunur.

Hökumət münasib iş şəraitinin təmin edilməsi üçün müvafiq tədbirlər görməyə başlayıb. 1999-cu ilin yanvarında Prezidentin özəl sahibkarlığın inkişafının təminatı üçün dövlət nəzarətinin artırılması və sün'i maneələrin aradan qaldırılması haqqında fərmanı elan edildi. Bu fərman qanunvericilik

auksionunun yaranması ilə başladı.

Demək olar ki, bütün kiçik müəssisələr (21 000-dən artıq) özəlləşdirilib. Orta miqyaslı müəssisələrin özəlləşdirilməsi prosesi daha asta irəliləyib. Orta və iri miqyaslı dövlət müəssisələri özəlləşdirilməzdən əvvəl onların səhmdar cəmiyyətə keçirilmələri tələb edilir. 1995–1998-ci il proqramında 4500-ə qədər orta miqyaslı və iri miqyaslı müəssisələrin özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, 1999-cu ilin ilk rübünün sonunda onların yalnız 1000-i səhmdar cəmiyyətə çevrilmişdir. Hökumət 1999–2000-ci illəri nəzərdə tutan yeni özəlləşdirmə proqramının layihəsini işləyib hazırlamışdır, lakin yeni proqram hələlik təsdiq edilməmişdir.

Cədvəl 2.12 Özəl sektorun ÜDM-də, sənaye istehsalında və kənd təsərrüfatı istehsalında olan payı 1995/98 (faizlə)

Özəl sektorun payı	1995	1996	1997	1998
ÜDM-də	34	38	46	58
Sənaye istehsalında	5	7	15	26
Kənd təsərrüfatı istehsalında	60	68	85	95

dairələrində korrupsiyanın olduğunu e'tiraf etdi və özəl müəssisələrin fəaliyyətinə göstərilən təzyiqin tamamilə aradan qaldırılmasını tələb etdi. Konkret addım olaraq rəhbər qanunvericilik orqanlarında iqtisadi nəzarət şöbələri ləğv edilmişdir.

Korrupsiya probleminin həlli hökumətin dövlət sektoru üçün nəzərdə tutduğu yeni islahat proqramından daha dərin struktur islahatların həyata keçirilməsini tələb edəcək. Dünya Bankının köməyiylə Hökumət dövlət xərclərinin idarə olunması, inzibati və dövlət xidməti, qanun və hüquq islahatlarının həyata keçirilməsinə sə'y göstərir. Azərbaycanda əlverişli iş şəraitinin yaranması bu proqramın uğurla həyata keçirilməsindən asılı olacaq.

Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesi nisbətən gec başlayıb, hazırda isə o öz inkişafı yolundadır. Özəlləşdirmə haqqında qanun 1993-cü ilin yanvarında qəbul edilmişdi, lakin, Parlament 1996–1998-ci illər üçün tərtib edilmiş ilk özəlləşdirmə proqramını 1995-ci ilin sentyabrında təsdiq etdi. Proqramın tətbiqi 1996-cı ilin fevralında kiçik miqyaslı özəlləşdirmə üçün ilk nağd

Özəlləşdirmə prosesində əhəlinin iştirakı qənaətbəxş deyildir. Əhaliyə paylanan özəlləşdirmə vauçerlərinin yalnız 10 faizi istifadə olunub və vauçerlərin bazar qiyməti ucuzlaşıb. Əhəlinin özəlləşdirmə prosesində zəif iştirakı əsasən, maliyyə baxımından yüksək gəlir gətirən müəssisələrin özəlləşdirilməsi və özəlləşdirilmiş müəssisələrin inkişafı üçün maliyyə vəsaitlərinin kifayət qədər olmaması ilə əlaqədardır.

2.5 Ailələrin Gəliri və İstehlakı

Azərbaycanlı ailələrin böyük hissəsinin gəliri cüz'i olaraq qalır. Bununla belə, bəzi göstəricilər son illər ailələrin aylıq gəlirinin bir qədər artmasını göstərir. Rəsmi statistik göstəricilərə əsasən, 1997-ci və 1998-ci illər arasında (qeyri-inflyasiya dövrü) adambaşına gəlir təqribən 119 492 manatdan (30 ABŞ dolları) təqribən 134 146 manata qədər (35 ABŞ dolları) artıb. Bu gəlirin 40 faizi əmək haqqından, 8 faizi sosial ayrılımlardan və yerdə qalan hissəsi isə qeyri-rəsmi işlərdən, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından və digər mənbələrdən əldə edilir.

Son üç ildə adambaşına düşən məvacib əsaslı dərəcədə artmışdır: 1996-cı ildə 19 faiz, 1997-ci ildə 53 faiz və 1998-ci ildə 20 faiz. Bununla belə, 1998-ci ildə aylıq maaşın 168 419 (təxminən 44 ABŞ dolları) manat ol-

masına baxmayaraq, bu 1990-cı ildə olan real maaş səviyyəsindən 70 faiz aşağıdır.

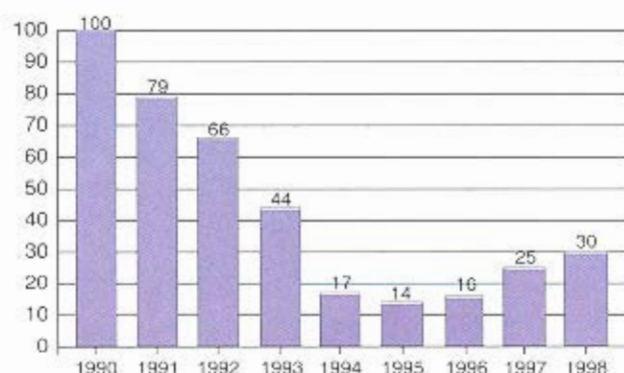
İnşaatda, ticarətdə, nəqliyyatda və sənayedə əmək haqqı yüksəkdir. Kənd təsərrüfatı və dövlət sektorunda isə əmək haqqı nisbətən aşağıdır. Hökumətin apardığı sorğuya əsasən, səhiyyə və təhsil sahələrində işləyənlərin orta əmək haqqı 1998-ci ilin oktyabrında 50 961 manat (təxminən 13 ABŞ dolları) və 133 439 manat (təxminən 34 ABŞ dolları) olmuşdur.

Azərbaycanın Əmək Məcəlləsi gender mənsubiyyəyə görə maaşlarda ayrım-seçkilik edilməsini qadağan edir. Buna baxmayaraq, bütün sektorlarda, hətta işçi heyəti əsasən, qadınlardan ibarət olan sahələrdə qadınların əmək haqqı kişilərə ayrılan məvacibə nisbətən aşağıdır. Məsələn, səhiyyə və təhsil sahəsində çalışan qadınlara kişilərə ayrılan orta aylıq əmək haqqının yalnız 65-70 faizi ödənilir.

1997-ci ilin avqustunda qocalara və əlillərə ayrılan aylıq təqaüd iki dəfə artırılmışdır ki, onun da orta miqdarı təxminən 56 000 manatı (1998-ci ildə 14,5 ABŞ dolları) təşkil edir. Təqaüdü ödənilməsi isə gecikdirilir. Orta təqaüdü ölçüsü təqaüdcünün əmək stajına uyğun olaraq təyin edilir. Buna əlavə olaraq, çoxuşaqlı analara və əlil uşaqları olan qadınlara artıq miqdarda pensiya ödənilir. Bu ödəniş bir tərəfdən qadın üçün böyük maddi vəsaitdir və digər tərəfdən onun ailədə tutduğu ənənəvi rolunu daha da gücləndirir.

Müəyyən edilmişdir ki, keçid dövründən başlayaraq son onillikdə əhali gəlirlərinin çox hissəsini ərzaq məhsullarına sərf etmək məcburiyyətində qalır və bu da öz növbəsində insanların tibbi xidmət, təhsil, geyim və istirahətlə bağlı xərcləri ödəməsi imkanını kəskin surətdə azaldır. Dövlət statistikasına müvafiq olaraq ailələr 1990-cı ildə aylıq gəlirlərinin yarısından da az hissəsini ərzaq məhsullarına sərf etdikləri halda 1994-cü ildən bu tərəfə bu məhsullara maaşlarının 70 faizini xərcləyirlər. Gəlirin çox hissəsi ərzaq məhsullarına

Şəkil 2.6 Real orta əmək haqqlarının indeksi, 1990/98 (İndeks 1990=100)

Mənbə: AİT, Azərbaycanın İqtisadi Tendensiyaları, Dördüncü rüb 1998, səh., 51

sərf edilsə də, 1998-ci ildə ərzaq məhsullarının istehlakı sağlam qidalanmanın təminatı üçün kifayət etməyib (bax Fəsil 3). Azərbaycanda ailələrin əksəriyyətinin sağlam qidalana bilməməsi, düzgün tibbi xidmətdən istifadə edə bilməməsi və vaxtılı-vaxtında istirahətə gedə bilməməsi ölkə əhalisinin sağlamlığına ziyan vurur və ölkədə insan inkişafı potensialını azaldır.

2.6 Keçid Dövründə Məşğulluq və İşsizlik

Dövlət statistikasına görə 1990-cı illərdə məşğulluğun ümumi mənzərəsi az dəyişsə də son onilliyin ortalarını istisna etməklə işlə təminatın profili yetərli qədər dəyişmişdir. Son onillikdə dövlət sektorunda çalışan işçilərin sayı azalmışdır, əvəzində isə özəl sektorda çalışanların sayı artmışdır. Həm sənayedə, həm də kənd təsərrüfatında işləyənlərin sayı xeyli enmişdir. Bununla yanaşı kənd təsərrüfatı ölkədə ən çox işçisi olan sahədir (29 faiz). Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar son illər ticarət və məişət xidmətləri sahəsində məşğulluq artmışdır.

Gender baxımından məşğulluq sahəsində fərqlər ondan ibarətdir ki, qadınlar az məvacibli işlərdə üstünlük təşkil edir və məşğulluğun profili qadın və kişinin cəmiyyətdə tutduğu mövqe arasında fərqi əks etdirir. Məsələn, səhiyyə, təhsil və mədəniyyət sahəsində işləyənlərin üçdə ikisindən çoxu qadınlardır. Bu sahələrdə əldə edilən gəlir cüz'idir. Qadınların bu sahələrdə üstünlük təşkil etməsi onların sosial xid-

Cədvəl 2.13 Sektorlar üzrə işçilərin sayı (faizlə), 1990 və 1995/98

	1990	1995	1996	1997	1998
Sənaye	12.7	9.8	7.7	6.6	6.5
Kənd təsərrüfatı	30.9	30.8	31.8	29.0	29.3
Tikinti	6.8	5.1	4.4	4.1	4.0
Nəqliyyat və rabitə	5.8	4.4	4.6	4.5	4.5
Ticarət və yeyinti	9.9	14.0	15.8	20.8	20.9
Digər	33.9	35.9	35.7	35.0	34.8
Cəmi	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Mənbə: Azərbaycanın illik statistik kitabçası, 1999, səh. 52

mətlərin öhdəsindən daha yaxşı gəlməsi haqqında stereotip təsəvvürlərdən meydana gəlir.

Əksinə olaraq, yüksək əmək haqqı ödəyən tikinti və nəqliyyat sahələrində işləyənlərin ümumi sayının 15 faizindən də azı qadınlardır. Kişilər yüksək məaşı işlərdə çalışmaqla bərabər, eyni zamanda onlar qadınların üstünlük təşkil etdiyi təşkilatlar da daxil olmaqla bütün sektorlardakı rəhbər vəzifələrin çoxunu tutur. Məsələn, klinik və poliklinikalarda baş həkimlərin yalnız 35 faizi qadınlardır.

Azərbaycanda işsizliyin səviyyəsi yüksəkdir, lakin hazırda real rəqəmlər məlum deyil. Hökumət ancaq işsiz kimi qeydə alınanların sayı haqqında məlumat verir ki, bu da ümumi işçi qüvvəsinin 1 faizini təşkil edir. Qeydiyyat prosedurlarının dolaşıqlığı ucbatından işsizlərin çoxu siyahıya alınmayıb və qeydiyyata keçən işsizlərə verilən maddi yardım çox cüzdür.

Bundan başqa işlə təmin olunanların sayı haqqında rəsmi rəqəmlər ola bil-

sin ki, şişirdilmişdir. Bəzi hallarda gəlir gətirməyən dövlət müəssisələrində işçiləri məaşı ödənilməyən uzunmüddətli məzuniyyətə göndərərək işsizlərin sayını ört-basdır etmişlər. İşlə təmin olunanların sayını dəqiqləşdirməyi çətinləşdirən məsələlərdən biri də son onillikdə müşahidə edilən sərbəst və qeyri-formal məşğulluğun artmasıdır.

Ölkənin bütün iri yaşayış məntəqələri-nə yayılmış qeyri-formal əmək bazarlarından işə götürülən, az pula günəməz işləyən fəhlələrin sayı artmaqdadır. Bu bazarların yaranması iş qabiliyyəti olan geniş əhəlinin, nəyin bəhasına olursa olsun, iş tapmaq ümidində olmasından xəbər verir. Deyilənlərə əlavə olaraq, son illər böyük saylı işçi qüvvəsinin xaricə axını müşahidə edilir. Uzun müddət işsizliyin davam etməsi və əmək qüvvəsinin, yüksək peşəkar və yaxşı təlim keçmiş üzvlərinin ölkəni tərk etməsi nəticəsində milli insan kapitalının azalması ölkənin iqtisadi və sosial inkişafına əngəl törədir.

İşsizlik, xüsusilə köçkün əhəli arasında ciddi problemdir. Dövlət statistika köçkünlər arasında iş qabiliyyəti olanların yalnız üçdə-birinin işlədiyini təsdiqləyir. Bu yaxınlarda qaçqın əhəli arasında Dünya Bankının sponsorluğu ilə keçirilən rəy sorğusunda onların 36 faizi ərazilərindən didərgin düşdükdən sonra, 8 faizi didərgin düşməzdən əvvəl işsiz olduqlarını bildirmişlər. Köçkün əhəlinin çoxu (ən azı 40 faizi) əvvəllər kənd təsərrüfatında işləmələri-nə baxmayaraq hazırda yaşadıkları vəziyyət onların bu gün kənd təsərrüfatında çalışmalarına yol vermir. Qaçqın və köçkün əhəlinin gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsinə böyük ehtiyac duyulur.

İşsizlik qadınlar arasında da son həddə çatmışdır. Dövlət statistika 1990-cı ildə qeydə alınmış işsizlərin 60 faizinin qadınlardan ibarət olduğunu göstərir. Qadınların daha çox çalışdıqları yüngül sənayedə və orzaq sənayesində istehsalın və məşğulluğun kəskin sürətdə azalması gələcəkdə qadınlar arasında işsizliyin daha da artması təhlükə

kəsini yaradır. Bunu da demək olar ki, keçid dövrü Azərbaycan ailələrinin uşaqlarını bağçalara vermək imkanları tənəzzülə uğradı və ola bilsin ki, bu da bir çox anaların karyerasından uzaqlaşmasına səbəb oldu.

Yeni bazar iqtisadiyyatının tələblərini ödəmək və işlə təminatı inkişaf etdirmək üçün tələb olunan peşələr üzrə təcili təlim keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Gələcəkdə böyük məşğulluq potensialı əsasən, kiçik və orta miqyaslı (KOM) özəl sektorun üzərinə düşəcəkdir. Ona görə də özəl sektorda biznes mühitinin yaxşılaşdırılması siyasətinin yerinə yetirilməsi vacib şərtidir.

2.7 Yekun

Azərbaycan ziddiyyətli keçid dövrünün qızğın vaxtında nəhayət ki, bu gün iqtisadi inkişafını və sabitliyini əldə etməyə nail olmuşdur. İqtisadiyyatın sərbəstləşdirilməsi özəl sektorun hərtərəfli inkişafına imkan yaradıb və külli miqdarda xarici investisiyanın ölkəyə cəlb edilməsinə səbəb olub. Qiymətlərin sabitləşməsi son onilliyin ilk yarısında real daxili gəlirdə müşahidə olunan azalmanın qarşısını alıb.

İnkişaf prosesində əldə edilən müsbət nəticələrlə bərabər, ölkə bir sıra ciddi iqtisadi problemlərlə üzləşir ki, bu da insan inkişafına maneələr törədir. İqtisadiyyatın son dərəcədə neft sənayesində asılılığı onun xarici təsirlərə qarşı müqavimətini zəiflədir. Qeyri-neft sektoru neft sənayesinin genişləndirilməsindən ziyan çəkib və bu problem qeyri-neft biznes mühitinin zəifləməsinin tərkib hissəsidir.

Son illər real gəlir göstəricilərinin illəndən – ilə dəyişməsinə baxmayaraq onların səviyyəsi qəbul edilməz dərəcədə aşağıdır. Əhali dövlətin sosial sektor da xüsusilə, sağlamlıq sektoruna ayırdığı xərclərin cüz'i olmasından əziyyət çəkir. İşsizlik yüksəkdir və o, xüsusilə qadınlar və köçkün əhali arasında daha çox özünün göstərir.

Qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsini və işsizliyin qarşısının alınmasını

və d verən ümumi biznes mühitini, əl-əlxüsus kiçik və orta miqyaslı müəssisələrin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaqdan ötrü təcili tədbirlər görmək lazımdır. Hökumət xüsusilə özünün dövlət sektorundakı yeni islahatlar proqramı vasitəsilə bu istiqamətdə addımlar atmağa başlamışdır. Hazırda Azərbaycanın iqtisadi siyasətini quranlar qarşısında ölkənin iqtisadi yüksəlişini və potensialını bütün Azərbaycan xalqının yaşayışının keyfiyyətinin qaldırılmasına tətbiq etmək kimi məsuliyyətli bir iş durur.

İNSAN İNKİŞAFI HAQQINDA SAĞLAMLIQ VƏ ƏTRAF MÜHİT

3.1 Giriş

Hər bir ölkədə insan inkişafının səviyyəsi əsasən onun əhalisinin sağlamlığı və ətraf mühitin keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Azərbaycanda bu gün hər iki sahədə ciddi nöqsanlar yaranmışdır. Sovet İttifaqı süquta uğradığı dövrdən etibarən səhiyyə sektorundakı iqtisadi çətinliklər və problemlər əhalinin sağlamlığına mənfi təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, ölkə hərbi münaqişədən və əhalinin böyük bir hissəsinin köçkün vəziyyətində məskunlaşmasından əmələ gəlmiş yeni ekoloji problemlərlə yanaşı sənayenin və kənd təsərrüfatının ətraf mühiti mütəmadi çirkləndirilməsi problemlərilə də qarşılaşır.

3.2 Səhiyyə Sistemi

Azərbaycanda səhiyyə sisteminin keyfiyyətini Sovet dövründən miras qalmış struktur xüsusiyyətləri aşağı salır. Bu sistem demək olar ki, eynilə köhnə sə-

hiyyə sistemində olduğu kimi hələ də kompleks, tabelik prinsipi ilə qurulmuş tibbi struktur şəbəkəsindən ibarətdir. Ştatlar (onların 2/3 qadınlar təşkil edir) əsas etibarilə ixtisaslaşmış tibb işçilərini əhatə edir, ümumi təcrübəyə malik olan sahə həkimlərinin və qeyri-tibbi mütəxəssislərin sayı azdır. Bununla yanaşı, əhalinin sağlamlığı haqqında məlumat kifayət dərəcədə toplanıb təhlil edilmir və açıqlanmır. Bu isə sistemi və ölkənin səhiyyə profilini qiymətləndirmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Lazımı qədər olmayan dövlət vəsaiti səhiyyənin heç də bütün sahələrinin inkişafını təmin etmir. Səhiyyə xərcləri ÜDM-nin bir hissəsi kimi 1990-cı illərin əvvəllərindəki xərclərinin səviyyəsindən onun üçdə-bir hissəsinə enmişdir. Real ÜDM-in özünün azaldığı nəzərə alınarsa, aydındır ki, səhiyyə xərcləri əslində daha kəskin sürətdə azalıb. 1998-ci ildə səhiyyə sektoruna sərf edilmiş xərclər ümumi xərclərdən 6 faiz az olmuş və ÜDM-nin yalnız 1.0 faizini təşkil etmişdir. 1998-ci il üçün Dövlət Büdcə Qanununda səhiyyə sektoru üçün nəzərdə tutulmuş büdcənin yalnız yarısı xərclənmişdir.

Səhiyyə sektoruna dövlət qayğısının yetərli şəkildə olmaması tibb ocaqlarının və avadanlığının müəyyən qədər sıradan çıxması, kənd yerlərinin əksər hissəsində təcili yardım xidmətlərinin yararsız hala düşməsilə nəticələnmişdir. Effektiv ailə planlaşdırma proqramı mövcud deyil. Abort doğuma nəzarət üçün ən çox yayılmış metoddur. Rəsmi statistika immunizasiya əhatəsinin 90

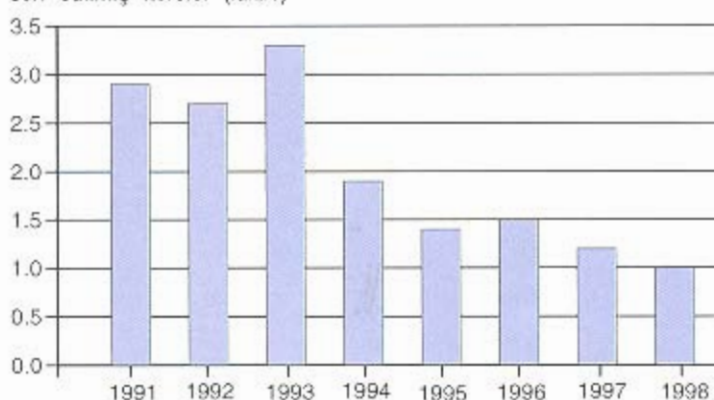
faizdən artıq olduğunu qeyd edir. lakin bu rəqəmlər şübhə doğurur və hazırda dövlət immunizasiya programının həyata keçirilməsi üçün humanitar yardım məhəttərdir.

Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilmə aşağı səviyyədə olmasına baxmayaraq, lazım olduğundan artıq tibbi ştat və infraqstruktura saxlamaq ənənəsi davam etməkdədir. Rəsmi statistikaya əsasən 1998-ci ildə hər 10 000 adama 36 həkim və 90 xəstəxana çarpayısı düşüb. Bu, qismən hələ də köhnə təcili-bəyə söykənən, yəni büdcənin xidmət göstərilmiş adamların sayı və risk faktorlarına uyğun şəkildə deyil, çəkilmiş xərclərə (məsələn, xəstəxana çarpayılarının sayı) əsaslanaraq təyin olunmasının nəticəsidir.

Həddən artıq kadrların hazırlanması və dövlətin səhiyyəyə ayırdığı vəsaitin cü'ziliyi tibb işçilərini son dərəcədə aşağı miqdarda aylıq əmək haqqı almağa gətirib çıxarıb. Bu, maaşları aşağı səviyyədə olan həkimləri əlavə qazanc əldə etməkdən ötrü xəstələrə göstərdikləri tibbi xidmətlər üçün onlardan qeyri-rəsmi ödəniş tələb etməyə sövq edir. Bu praktika demək olar ki, ümumi xarakter almışdır. Tibbi xidmətlər və eləcə də bu gün yalnız özəl apteklərdən alınması mümkün olan dərman preparatları üçün xəstələrin rəsmi və qeyri-rəsmi ödədikləri ödənişlərin hesabına son illərdə özəl səhiyyə xərcləri xeyli artmışdır. Tibbi xidmət sahəsindəki xərclərin artması əksər vətəndaşları rəsmi səhiyyəyə müraciət etməmək məcburiyyətində qoyur və xidmətlərin aşağı keyfiyyətdə olması insanları onlardan istifadə etməkdən soyudur. Bu səbəbdən bir qism uşaq doğumu və təcili yardım xidmətləri üçün daha rəsmi tibb ocaqlarından istifadə etmirlər.

Səhiyyə sektoru ilə bağlı külli miqdarda problemlər səhiyyə islahatları üçün ciddi sə'ylər tələb edəcəkdir və bu sahədə artıq bəzi addımlar atılmışdır. Hazırda UNICEF və Səhiyyə Nazirliyi birlikdə bütün ölkə ərazisi üçün bir model kimi istifadə edilə biləcək ilkin səhiyyə islahatı layihəsinin altı rayon-da tətbiqinə rəhbərlik edirlər. Səhiyyə sisteminin üzlaşdığı kəskin maliyyə problemlərinin həlli istiqamətində bir cəhd kimi, Səhiyyə Nazirliyi seçilmiş sosial qrupların haqqlardan azad olun-

Şəkil 3.7 1991-1998-ci illərdə ÜDM-nin bir hissəsi kimi səhiyyə sektoruna sərf edilmiş xərclər (faizlə)

masının nəzərdə tutan məsrəf-qarşılığının ödənilməsi layihəsi üzərində işləyir. Nazirlik eyni zamanda sağlamlıq məlumatının toplanması və təşkil prosesinde DST-nin məlumat standartlarını və müasir kompyuter texnologiyasını təmin edən programı da işləyib hazırlamışdır.

Təəssüf ki, hələlik səhiyyə sistemində köklü islahatların həyata keçirilməsində irəliləyiş azdır. 1996-cı ildən etibarən İləkumət və Dünya Bankı arasında səhiyyə sektorunda islahatlarla bağlı texniki və maliyyə yardımı üzrə böyük bir proqramla əlaqədar danışıqlar aparılmış, lakin hələlik tam razılıq əldə edilməmişdir. İslahat strategiyasının hazırlanması məqsədilə Prezidentin Fərmanı ilə 1998-ci ildə Səhiyyə İslahatı Komissiyası təşkil edilmişdir və hazırda bütün tələblərə cavab verəcək proqram layihəsi və vaxt cədvəli işlənməkdədir.

3.3 Əhəlinin Sağlamlığı

Səhiyyə sistemindəki çatışmazlıqlar və ölkədə yaşayış standartlarının aşağı səviyyədə olması əhəlinin sağlamlıq statusunda öz əksini tapmışdır. Diarreyə uşaqlar, xüsusilə köçkün ailələrinin uşaqları arasında yüksək dərəcədə yayılmışdır. Malyariya əleyhinə dərmanların və malyariya nəzarəti üçün tələb olunan insektisidlərin azlığıla bərabər köçkün düşərgələrinin acımacaqlı vəziyyətdə olması malyariyanın yayılmasına şərait yaradır.

Anti-tireoid dərmanlarının və yodun kifayət qədər təmin edilməməsi yod çatışmazlığının yüksək səddə çatmasına səbəb olmuşdur ki, bu da bölgə uru və əqli inkişafın geriliyinə bi-

Boks 3.1 Azərbaycanda səhiyyə sisteminin quruluşu

Sovet dövründə Azərbaycanın səhiyyə sistemi sıx tibb müəssisələri şəbəkəsindən ibarət idi. Ayrı-ayrı şəxslər əsas tibbi xidmət üçün poliklinikalara təhkim edilirdi və ucaq arazilərdə isə feldşer-mama məntəqələri xidmət göstərirdi. Xüsusi təcili yardım xidmətilə təmin olunmuş yerli, qəsəbə və mərkəzi tipli xəstəxanalar fəaliyyət göstərirdi. Yerli sanitariya epidemiologiya stansiyaları (SES) ətraf mühitin təmizliyi, su və qida məhsullarının keyfiyyəti, infeksiya və parazit xəstəliklərin nəzarəti və həmçinin immunizasiya proqramlarının maddi-texniki cəhətdən təmin edilməsi və həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər üçün məsuliyyət daşıyırdılar. Rayonlarda və mərkəzdə ixtisaslaşdırılmış tibb ocaqları xərcəng, verem, psixi və zöhrəvi xəstəliklərə düçar olmuş xəstələrin müalicəsi ilə məşğul olurdu. Bundan əlavə, bəzi nazirliklər və iri dövlət müəssisələri öz personalını və onların ailə üzvlərini tibbi xidmətlə təmin edirdi.

Sistem tərəfindən təmin edilən fiziki infrastrukturanın və xidmətin bütün sahələrinin kəskin şəkildə dağılmasına baxmayaraq Azərbaycanın bu günkü səhiyyə sistemi hələ də sovet rejimindən miras qalmış təşkilati struktura əsaslanır. Hələ də bütün tibb müəssisələri dövlət nəzdindədir və dövlət tibb işçilərinin işə götürülməsinə nəzarət edir. Mürəkkəb təbəccilik sistemi daxilində rayon tibb şöbələri səhiyyə Nazirliyinin təbəcciliyindədir. Lakin, onlar yerli büdcələrdən maliyyələşdirilir. SES-in bölmələri isə respublika Gəhiyənə və Epidemiologiya Mərkəzinə hesabat verirlər. Səhiyyə sahəsində siyasətin işlənilib hazırlanmasında həm Səhiyyə Nazirliyi, həm də Nazirlər Kabineti iştirak edir.

lavasitə səbəb olan amildir. Azərbaycanın yeddi rayonunda – Şəkiddə, Oğuzda, Qaxda, Şəmkirdə, Zaqatalada, Balakəndə və Ordubadda – hazırda yod çatışmamazlığı ÜST-nin təsbit etdiyi mə'yar səviyyəsindədir. USAID, ÜST və UNICEF tərəfindən 1996-cı ildə aparılan tədqiqatlardan belə mə'lum olur ki, yüksək yayılmış boğaz urundan əziyyət çəkənlər xüsusilə məcburi köçkün əhali arasında üstünlük təşkil edir.

HIV infeksiyası ilə yoluxmuş Azərbaycan vətəndaşlarının sayı 1 iyul 1999-cu ilə görə 152 nəfərdir – bunun beynəlxalq rəqəmlərlə müqayisədə nisbətən yüksək göstərici olmadığına baxmayaraq, son iki ildə yeni qeydə alınmış halların sayı sür'ətlə artmışdır. 1996-cı ildə yalnız iki xəstələnmə halı qeydə alınmışdırsa, 1999-cu ilin ilk yarısında artıq 64 yeni xəstələnmə halı qeyd olunmuşdur. Xəstəliyin əsas yoluxma vasitəsi narkotik maddələrin vena-daxili istifadəsi (xəstələrin ümumi sayının 41 faizi və kişilər arasındakı halların 65 faizi) və hetero-

seksual əlaqələrdir (qeydə alınmış halların 30 faizi).

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, HIV/AIDS epidemiyasına qarşı fəal mübarizə tədbirləri həyata keçirilməzsə ölkədə xəstəlik böyük sür'ətlə yayıla və qarşısıalınmaz hallara gətirib çıxara bilər. Buna görə Səhiyyə Nazirliyi və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının beş agentliyi 1998-ci ilin iyulunda bu xəstəliklərin yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə ölkədə müvafiq potensialın yaradılmasına yönəldilmiş layihənin hazırlanması təşəbbüsünü irəli sürdülər. Layihəyə vəziyyətin idarə edilməsi, ictimai-kütləvi informasiya və tədris, bu sahədə işləmək marağında olan qeyri-hökumət təşkilatlarını (QHT-nı) dəstəkləyən ehtiyat mərkəzlərinin yaradılması kimi tədbirlər daxildir. Qarşıda duran vəzifə HIV/AIDS problemi barədə müvafiq təşkilatlara ciddi və düzgün mə'lumat çatdırmaqdan ibarətdir ki, bu da ölkənin epidemiyaya qarşı mübarizə tədbirlərini müəyyən edəcəkdir.

Tibbi xidmətlərin aşağı keyfiyyəti, oraqvari hüceyrə anemiyası, hemofiliya və talassemiya kimi irsi xəstəliklərdən əziyyət çəkənlərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırır. Belə xəstələrin sayı yüksək deyildir, lakin təqdim edilən tibbi xidmətlərin aşağı səviyyəsi əzabə düçar olanların vəziyyətini son dərəcə çətinləşdirir. Burada yalnız tibbi proqramlar deyil, həmçinin, sosial müdafiə tədbirləri və kütləvi informasiya vasitələri ilə yanaşı yaxın qohumlar arasında nigh-ların qarşısının alınması kimi proqramlar da daxil olmaqla münasib tədbirlərin təcili həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulur.

Mövcud iqtisadi çətinliklər Azərbaycan əhalisinin böyük bir hissəsinin düzgün qidalanmamasında öz əksini tapmışdır. Hökumətin hesablamalarına görə, Azərbaycan ailələri öz cüz'i gəlirlərinin əsas hissəsini qida məhsullarının alınmasına sərf etməsinə baxmayaraq, özlərini lazımi kalorili qida rasionu ilə təmin etmək iqtidarında deyillər. (Cədvəl 3.14.) Bunun nəticəsi olaraq aşağı keyfiyyətli qida rasionu ilə bağlı qida çatışmamazlığı və xəstəliklər müşahidə olunur. USAID, ÜST və UNICEF-in 1996-cı ildə apardığı tədqiqatlar göstərir ki, ölkədə uşaqların dördüdə-birinə yaxın hissəsi kifayət

qədər qidalanmış və hər əlli nəfərin təxminən ikisi anemiyadan əziyyət çəkir.

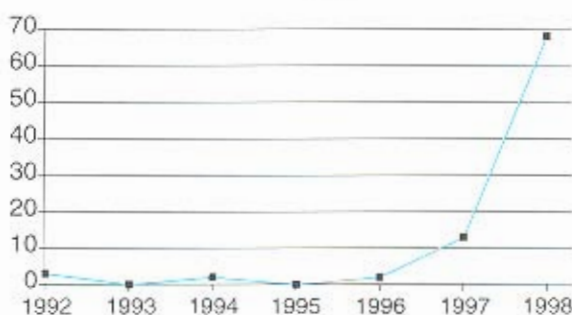
Tədqiqatlar bu problemlərin qanunauyğun olaraq xüsusilə köçkün əhali arasından yayılmasını aşkar edir. Məsələn, UMCOR və World Vision tərəfindən köçkün əhali arasında aparılan son tədqiqatlar göstərir ki, hamilə olmayan qadınların 79 faizində anemiya, tədqiqatda cəlb edilən uşaqların 30 faizində isə qida çatışmamazlığının əlamətləri mövcuddur.

Azərbaycanın rəsmi ana və körpə uşaq ölümü göstəriciləri beynəlxalq standartlardan çox da fərqlənmir. Belə ki, rəsmi statistika 1998-ci ildə hər 100 000 doğuşa 41,1 ana ölümü həli və hər 1 000 doğuşa 16,6 uşaq ölümü həli düşdüyünü göstərir. Lakin, bu rəqəmlərin daha yüksək olması ehtimalı var. Azərbaycan rəsmi qaynaqlarında ilk yeddi günündə ölən körpə uşaqların sayının nəzərə alınmaması səbəbindən uşaq ölümü göstəriciləri ÜST-in tətbiq etdiyi metoda əsaslanaraq hesablanan rəqəmlərdən 25-30 faiz aşağıdır. Bundan əlavə ev şəraitində aparılan doğuş zamanı baş verən ölüm halları haqqında demək olar ki, heç bir məlumat verilmir. Hazırda isə doğuşların bir qismi ev şəraitində aparılır.

Yaşayış standartlarının enməsi və hərbi münaqişə nəticəsində gözlənilən ömür müddəti aşağı düşmüşdür. Bu göstərici 1995-ci ildən etibarən artmağa başlamış və 1998-ci ilin birinci dekadasında ən yüksək dərəcəsinə çatmışdır. 71,6 ilə bərabər olan bu göstərici 1990-cı ildəki rəqəmdən bir qədər yüksəkdir.

Son illərdə rəsmi sağlamlıq indikatorlarında gözlənilməz dəyişikliklər baş vermişdir. Məsələn, 1997, 1998-ci illər ərzində hər 100.000 doğuşa düşən ana ölümü göstəricisi 31,0-dan 41,1-ə qədər artmış, körpə uşaq ölümünün rəsmi göstəricisi isə hər 1.000 doğuşa düşən 19,6-dan 16,6 faizə enmişdir. Rəsmi məlumatlara görə 1995-1997-ci illər ərzində (hər il) orta ömür müddəti əvvəlki müddətdəkindən ən azı bir il artmışdır.

Şəkil 3.8 1992-1998-ci illər ərzində Azərbaycan vətəndaşları arasında yeni qeydə alınmış HIV hallarının sayı

3.4 Səhiyyədə vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün görülmüş işlər

Bir çox donör, beynəlxalq təşkilatlar və QHT-ları Azərbaycanda səhiyyə profilini inkişaf etdirmək üçün hökumətlə sıx əməkdaşlıq edir. Məsələn, UNICEF və Səhiyyə Nazirliyi birlikdə ana və uşaq sağlamlığı proqramını həyata keçirirlər ki, buraya ana südü ilə qidalanmanın təbliği, doğum evlərinə və uşaq xəstəxanalarına dərman preparatlarının paylanması, malyariyanın qarşısının alınması tədbirləri və tibbi heyətin təkmilləşdirilməsi kimi məsələlər daxildir. Ölkənin immunizasiya proqramını UNICEF-in təmin etdiyi vaksinlər və ekspertiza sayəsində həyata keçirmək mümkün oldu. Medecins Sans Frontiers, Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin Beynəlxalq Federasiyası və Qırmızı Aypara Cəmiyyətləri həmçinin Azərbaycanda mühüm sağlamlıq proqramlarının həyata keçirilməsində iştirak edir.

Səhiyyə və Təhsil Nazirlikləri ilə birlikdə UNFPA və UNHCR reproduktiv sağlamlıq və ailənin planlaşdırılması sahəsində birgə işlər görürlər. Onların

	Fizioloji norma (kq)	İstehlak (kq)	Müqayisə (%)
Çörək və çörək məmulatları	126	158.7	+26
Kartof	50	38.9	-22
Tərəvəz bostan bitkiləri	106	87.2	-18
Meyvə və giləmeyvə	54.4	57.6	+6
Ət və ət məhsulları	38	16.3	-57
Balıq	12	1.9	-84
Süd və süd məhsulları	312	189.7	-39
Yumurta (sayla)	211	107	-49
Şəkər	22	19.8	-10
Bitki yağı və marqarin	5.5	4.8	-13
Kərə yağı	9	6.4	-29

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

iş planına ixtisas artırma, kliniki xidmətlər, informasiya yayımlanması və həmçinin tibbi ləvazimat, kontraseptiv və zəruri dərman preparatları ilə təchiz etmək daxildir. Relief International, Beynəlxalq Xaç Cəmiyyəti, Children's Aid Direct və Yardım üzrə Birləşmiş Metodistlər Cəmiyyəti kimi QHT-ları vasitəsilə icra edilən UNHCR-in göstərdiyi yardım əsasən köçkün və qaçqın əhalini nəzərdə tutur. Yuxarıda müzakirə edilənlərə əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar BMT-nin beş agentliyi HIV/AIDS kimi xəstəliklərin qarşısının alınması yolunda aparılan işlərə qoşulub.

3.5 Azərbaycanda Ekoloji Vəziyyət.

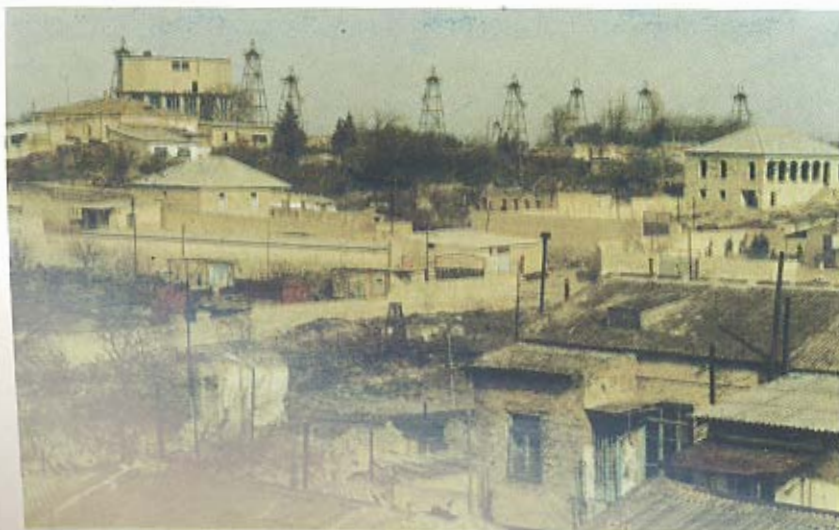
Həm səhiyyənin vəziyyətində, həm də iqtisadiyyatda öz əksini tapan ətraf mühitin keyfiyyəti insanların sağlamlığı üçün çox mühüm amildir. Son əsr ər-

zində Azərbaycanda ətraf mühitə xeyli ziyan dəymişdir. 20-ci əsrin əvvəllərində Abşeron yarımadası bütün dünyada istehsal edilən neftin ümumi miqdarının yarısını təmin edən mənbə idi. Sovet dövründə bu ərazi iri sənaye mərkəzinə çevrildi. Keçmiş Sovet İttifaqının başqa respublikalarında olduğu kimi, burada da sənaye və kənd təsərrüfatının sürətlə inkişafını nəyin bəhasına olursa olsun əldə etmək cəhdlərində ətraf mühitə dəyən zərərə tam laqeyd münasibət bəslənirdi. Nəticə etibarilə bu cür münasibət qeyri-sabit, yəni ətraf mühitin keyfiyyətcə korlanması bahasına əldə edilən iqtisadi inkişafa gətirib çıxarmışdır.

Təqdim olunan bölmə Azərbaycanda su ehtiyatları, havanın keyfiyyəti, torpağın eroziyası və çirklənməsi, flora və faunanın biomüxtəlifliyi ilə bağlı ortaya çıxmış ekoloji problemləri qiymətləndirir. Aşağıdakı bölmədə ətraf mühitin qorunması yollarında atılan addımlar haqqında söhbət açılacaq.

Su ehtiyatları və onların keyfiyyəti. Azərbaycanda su ehtiyatları məhduddur və sudan hədsiz dərəcədə səmərəsiz istifadə su qıtlığı problemini daha da mürəkkəbləşdirir. Köhnəmiş və düzgün idarə olunmayan irriqasiya sistemi kənd təsərrüfatında 50 faizə qədər su itkisinə səbəb olur və sənayedə suyun yenidən təmizlənməsi praktiki olaraq yox dərəcəsindədir. Abşeron yarımadasına paylanan içməli suyun demək olar ki, yarısı ötürücü boru sisteminə itir.

Azərbaycanın əksər hissələrində suyun keyfiyyəti aşağıdır. Əhalinin 80 faizdən çoxu müasir tələblərə uyğun su və kanalizasiya şəbəkələrinin olmadığı ərazilərdə yaşayır və adamların böyük hissəsi keyfiyyətli sudan istifadə etmək imkanına malik deyildir. Azərbaycanın xeyli hissəsini təmiz su ilə təmin edən Kür və Araz çayları Azərbaycanın daxilində və xaricində sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantılarından çirklənməyə məruz qalmışdır. Dünyanın ən iri daxili su hövzəsi sayılan Xəzər dənizi, özünün həm hidrokarbon, həm də bioloji ehtiyatlarına görə Azərbaycanda iqtisadiyyatın dirçəlişi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində əsaslı işlər görülür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixən Xəzər dün-

yanın nəre balığı və kürü üzrə hasilatının 90 faizindən artığını təmin edən bir mənbə olmuşdur. Bir çox ciddi ekoloji problemlər o cümlədən bu gün Xəzər dənizinin davamlı inkişafını təhlükə altına alır. Suyun çirkləndirilməsi və su səviyyəsinin artması kimi hallara gətirib çıxarmışdır. Həm çirklənmə və həm də həddən artıq balıq ovu nəre balığı ehtiyatlarının tezliklə kəskin surətdə azalması təhlükəsini yaratmışdır.

Havanın keyfiyyəti. Son onillik ərzində Azərbaycanda havanın keyfiyyətində əhəmiyyətli dərəcədə irəliləyiş olduğu müşahidə edildiyinə baxmayaraq, avtomobil nəqliyyatının havaya buraxdığı tullantılar hələ də artmaqdadır. Təəssüf ki, müsbət ekoloji tendensiyanın yaranması ətraf mühitin sabit idarə edilməsinin yox, böhrana uğramış sənaye istehsalının azalmasının nəticəsidir. Lakin, hər hansısa irəliləyişə baxmayaraq havanın çirklənməsinin səviyyəsi yüksəkdir.

Dövlət Ekologiya Komitəsi havanın çirklənmə dərəcəsi xüsusilə yüksək olan səkkiz şəhərdə hava tullantıları ilə bağlı tədqiqat işləri aparır və tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycanda hava çirklənməsinin 96 faizi beş şəhərdə cəmlənmişdir: Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə, Əli-Bayramlıda və Mingəçevirdə. Belə məlum olmuşdur ki, bu şəhərlərdə tədqiq edilən hava tullantılarının həcmi Azərbaycan hava keyfiyyəti standartlarının icazə verdiyi normadan beş dəfə artıqdır.

Keçid dövrünü yaşayan bir çox başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da ətraf mühiti əhəmiyyətli dərəcədə çirkləndirən texnologiyalardan istifadə edilir. Bunu ÜDM ilə müqayisədə havaya buraxılan tullantıların həcmi qiymətləndirməklə təyin etmək mümkündür. 1995-ci ildə Azərbaycanda havaya buraxılan karbon oksidlərinin həcmi ÜDM ilə müqayisədə Avropa Birliyində olduğundan altı dəfə yüksək olub (ən son dövr üçün əldə olan məlumat).

Torpaq. Su və külək eroziyası, duzlaşma və sənaye tullantıları Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarının qorunub saxlanması üçün ciddi təhlükə yaradır. Ölkənin ümumi torpaq ərazisinin təxminən yarısı eroziyaya məruz qalıb; 14 faiz təşkil edən hissəsində duzlaşma

Boks 3.2 Səhiyyə islahatları üçün insan ehtiyatları

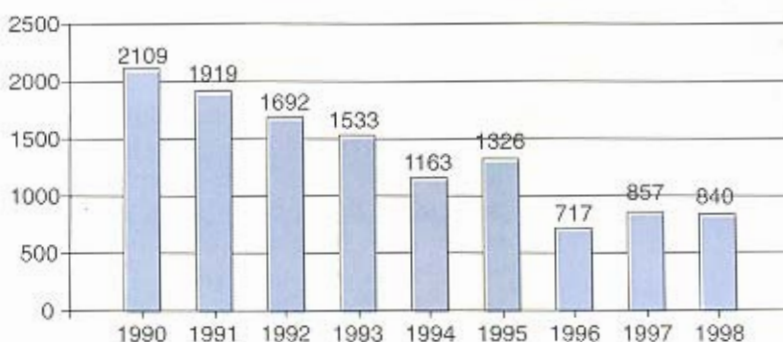
İnsan ehtiyatlarının çatışmazlığı Azərbaycan səhiyyə sektorunda köklü islahatlar aparmaq cəhdlərinə engel təoredir. Səhiyyə proqramının yüksək səviyyədə tərtibatını, tətbiqini, monitorinq və qiymətləndirilməsini aparmağa qabil olan tibb işçilərinin və səhiyyə sahəsində ixtisaslaşmış iqtisadçıların sayı çox cüzdür. Azərbaycanda hər il 1,500-dən artıq həkim və 1,000-ə qədər tibb bacısı diplom alır, lakin tibb məktəblərinin və təkmilləşdirmə institutlarının tədris proqramı əhaliyə göstəriləcək səhiyyə xidmətlərinin təmin edilməsində ənənəvi olaraq xəstəliklərin ambulator şəraitdə qarşısının alınmasından çox onların xəstəxanalarda müalicəsinə üstünlük verir. Belə ki, təcili olaraq proqrama müstəqil fənn kimi səhiyyənin təşkili fənni daxil edilmişdir.

Bundan başqa tibb mütəxəssislərinin və müvafiq səhiyyə proqramlarının icra edən digər məsul işçilərin aylıq əmək haqqları son dərəcə aşağıdır. Məsələn, bir həkimin orta aylıq maaşı 22\$ həcmindədir. Səhiyyə sistemində islahatların keçirilməsi işinə ixtisaslı heyətin cəlb edilməsi sistemdə iş şəraitinin əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsini tələb edəcəkdir.

prosesi gedir və yeraltı suların səviyyəsi yüksəkdir. 60.000 hektardan çox ərazi sənaye tullantıları, xüsusilə neft ilə çirklənib.

Flora və fauna. Azərbaycan təxminən 270 endemik bitki növü daxil olmaqla rəngarəng növləri əhatə edən zəngin bitki və heyvanlar aləminə malik olmasına baxmayaraq, hazırda ölkədə növ müxtəlifliyinin azalması qorxusu yaranmışdır. Burada təxminən 38 bitki və 75 heyvan növü nadirdir və ya xüsusi itirilmək təhlükəsi altındadır. Azərbaycanın qoruqlarının və qorunan ərazilərinin idarə edilməsi üçün cüzi vəsait ayrılıb və qoruqların böyük bir hissəsi Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərindədir. Sözsüz ki, o yerlərdə böyük dağıntılar baş vermişdir.

Şəkil 3.9 1990-1998-ci illərdə havaya buraxılan tullantıların həcmi (min ton)

Ümumi ərazinin 11 faizini təşkil edən Azərbaycan meşələri də təhlükə altındadır. Kəndlərdəki enerji qıtlığı, kəç-künlərin və qaçqınların mövcudluğu ilə əlaqədar əhalinin artan ehtiyacı və Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra taxta idxalının son dərəcə aşağı enməsi meşələrin əhəmiyyətli dərəcədə qırılması ilə nəticələnmişdir.

3.6 Ətraf Mühitin Yaxşılaşdırılması Sahəsində Görülən İşlər.

Azərbaycan dövləti və xalqı beynəlxalq təşkilatların vaxtaşırı yardımı ilə ölkənin ekoloji problemlərinin araşdırılması və həlli sahəsində müəyyən işlər aparmağa başlamışlar. Dövlət Ekologiya Komitəsi və Dünya Bankı bir neçə dövlət agentlikləri, Elmlər Akademiyası və ekoloji QHT-lərin birgə əməkdaşlığı ilə bu yaxınlarda Ətraf Mühit üzrə ətraflı Milli Fəaliyyət Planı (ƏMMFP) işləyib hazırlamışlar. ƏMMFP Azərbaycanda bu gün ən çox aktual sayılan problemləri aşkar edir və problemlərin həlli üçün yerinə yetirilməsi tələb olunan fəaliyyətləri ön plana çəkir. ƏMMFP-də ciddi diqqət tələb edən məsələlər arasında sənaye tullantıları, nəre bəliğin ehtiyatlarına dəymiş ziyan, suyun keyfiyyətsizləşməsi və ətraf mühitin idarə edilməsi prioritet problemlər kimi vurğulanır.

Problemlərin həlli üçün Hökumət və Dünya Bankı 1999-cu ildə Ətraf mühit üzrə Tə'cili İnvestisiya layihəsinin hazırlanması təşəbbüsünü irəli sürdü. Bu layihə nəre bəliğin çoxaldılması üçün yeni zavodun tikilməsini, Sumqayıt yaxınlığında tərkibində civa olan sənaye tullantılarının idarə olunmasını və

quruda neft yataqlarının təmizlənməsi üzrə təcrübə layihəsinin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Əlavə olaraq, Dövlətin ekologiya üzrə idarə etmə sistemini gücləndirmək cəhdləri Dünya Bankı və British Know-How Fund-nin dəstəyi ilə həyata keçiriləcəkdir.

Xəzər körfəzinin üzləşdiyi ekoloji problemlərin beynəlmiləl xarakterinə uyğun olaraq Azərbaycan hökuməti və dörd Xəzəryanı ölkənin hökumətləri UNDP, Dövlət Bankı, BMT-nin Ətraf Mühitin Proqramı və Avropa Birliyinin (TASIS) yardımı ilə Xəzərin Ekologiya Proqramını hazırlamışlar. Bu geniş proqramın ilk mərhələsi ən mühüm ekoloji problemlərin araşdırılması və regional strateji iş proqramının, həmçinin milli fəaliyyət planları külliyyatının sistemləşdirilməsi məsələləri ilə məşğul olur.

Azərbaycan UNDP-nin dəstəyi ilə daha iki mühüm beynəlxalq miqyaslı ekoloji məsələni həyata keçirir: iqlimin dəyişməsi və ozon qatının nazikləşməsi. BMT-nin İqlimin dəyişməsi üzrə Çərçivə Konvensiyasının iştirakçıları olan tərəflərin Konfransı üçün ilk mə'lumatlar hazırlanır. Eyni zamanda ozon qatının pozulmasına səbəb olan qazların istifadəsinin və havaya buraxılmasının azaldılmasını nəzərdə tutan ayrıca dörd layihə üzrə iş aparılır.

Bunlarla yanaşı Azərbaycan müxtəlif sahələrdə beynəlxalq ekoloji standartlardan istifadə etməyə başlamışdır. Bu gün ölkə ətraf mühitlə bağlı yeddi beynəlxalq konvensiyada tam tərəf müqabilidir. Azərbaycanda çalışan əksər xarici şirkətlər beynəlxalq miqyasda özünü doğrultmuş ekoloji proseduralardan istifadə edir və müvafiq olaraq yerli mütəxəssislərin bu istiqamətdə ixtisaslarını artırmağa kömək edir. 1996-cı ildə Dövlət Ekologiya Komitəsi Azərbaycan üçün iqtisadi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bütün layihələrdə riayət edilməsi zəruri olan ətraf mühitə tə'sirin qiymətləndirilməsi prosesini özündə əks etdirən Əsasnamə nəşr etdirdi və Azərbaycanı bu proseduralarla tanış etdi. BMT-nin İnkişaf Proqramının köməyi ilə yaranan bu Əsasnamə ölkənin nadir ekoloji vəziyyətini nəzərə almaqla, beynəlxalq miqyasda təcrübədən uğurla keçmiş ekoloji proseduraları özündə cəmləşdirir.

3.7 Yekun.

Azərbaycan əhalisinin sağlamlığı səhiyyə sektorundakı struktur uyğunsuzluqdan və maliyyə çatışmamazlığından, iqtisadi böhranın yaratdığı sıxıntılardan və hərbi münaqişələrdən zərər çəkir. Eyni zamanda, ölkə sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafının təmin edilməsində ekoloji amilləri nəzər almamaq ənənəsindən miras qalmış ciddi problemlərlə üzləşib. Ölkə ərazisinin böyük bir hissəsinin işğal altında olması və insanların yaşayış yerlərindən didərgin düşməsi hər iki sahədə, səhiyyə və ətraf mühitin qorunması sahələrindəki çətinlikləri daha da dərinləşdirir.

Azərbaycanda təcili olaraq bütün əhalinin ilkin səhiyyə xidmətlərindən istifadə edə bilməsini təmin etmək tələb olunur. Bu, səhiyyə bölməsində struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsini, tibbi təcrübə və prosedurları təkmilləşdirilməsini və səhiyyəyə ayrılan xərclərin yenidən nəzərdən keçirilməsini və artırılmasını tələb edəcəkdir. HIV/AIDS-in yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə kütləvi-informasiya kompaniyalarının və sağlam davranış nümunələrinin təbliğinin gücləndirilməsi və bu kimi digər işlərin aparılması vacibdir.

Azərbaycanın ən ciddi ekoloji problemləri Hökumətin, QHT-nin və beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Hazırda problemlərin həlləməsi və ölkənin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində idarəetmə qabiliyyətini gücləndirmək məqsədilə çoxsaylı proqramlar işlənilib hazırlanır. Azərbaycan çaylarının çirklənməsi, Xəzər dənizinin ekoloji vəziyyət və ozon qatının pozulması kimi son dərəcə mühüm əhəmiyyətli ekoloji problemlərin uğurlu, yaxud lazımı qaydada həlli üçün regional və beynəlxalq əməkdaşlığın hər zaman davam etdirilməsi zəruridir.

Azərbaycanda insan inkişafına nail olunması əhəmiyyətli dərəcədə ölkənin həm səhiyyə və həm də ətraf mühitin mühafizəsi sahələrindəki problemlərin həllindən asılıdır. Hər iki sahə sabit iqtisadi irəliləyişə və yaşayış standartlarının yüksəlməsinə təkan verən qanunlardan bəhrələnməkdir.

4.1 Giriş

Hər bir insanın malik olduğu bilik və bacarıq potensialını inkişaf etdirmək üçün lazımi imkanlara ehtiyacı var. Bu imkanların əldə olunması təhsilin keyfiyyətindən və mədəniyyətin səviyyəsindən asılıdır. Azərbaycanda ağır iqtisadi keçid dövrü və hərbi münaqişə həm təhsil və həm də mədəniyyət sahələrinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bu fəsil Azərbaycanda təhsilin, elmi tərəqqinin, mədəniyyətin, dinin və istirahətin bu günkü vəziyyətini səciyyələndirir.

4.2 Təhsil

Keçmiş Sovet İttifaqından Azərbaycana güclü və hərtərəfli inkişaf etmiş təhsil sistemi miras qalmışdır. Yaşlı təbəqənin əksəriyyəti savadlıdır, ibtidai və

orta məktəbə davamiyyət hələ də yüksəkdir. Lakin, təhsilə qoyulan cüz'i maliyyə vəsaiti və təhsil sistemində strukturun zəifliyi kimi problemlər bütün keçmiş Sovet ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da təhsilin inkişafına mane olmuşdur. Azərbaycanda Dağlıq Qarabağla bağlı münaqişə bu kimi çətinlikləri daha da dərinləşdirir.

4.2.1 Məktəbdə Qeydiyyat və Davamiyyət

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası bütün vətəndaşlara altı yaşından başlayaraq pulsuz təhsil verilməsinə zəmanət verir. Ümumilikdə, ibtidai və orta məktəbdə təhsil almışların sayı 90 faizi ötür və təhsildə heç bir cins fərqi qoyulmur. Dövlət statistikasına görə 15 yaşına qədər və 15 yaşından yuxarı əhalinin 92 faizi ən azı səkkizillik məktəbi və 72 faizi orta təhsil məktəbini bitirib.

Ola bilsin ki, məktəbdəki rəsmi qeydiyyat dərslərə davamiyyətin həqiqi mənzərəsini özündə əks etdirmir. Dünya Bankının ölkədə keçirdiyi tədqiqatın nəticələrinə uyğun olaraq, məktəbdə qeydiyyata alınan uşaqların 10 faizi dərslərdə iştirak etmir (bütün tədris ili boyunca bir ay və daha artıq) və bu göstərici müxtəlif regionlarda kəskin fərqlənir. Məsələn, cənub bölgəsində 6-dan 16 yaşa qədər kəsib uşaqların

43 faizinin, Naxçıvanda 38 faizinin və Abşeron yarımadasında yalnız 2 faizinin dərslərə davamiyyəti aşağıdır. Çox güman ki, onların əksəriyyətini qızlar təşkil edir.

Orta təhsillərini bitirmədən təhsili yarımqatmış şagirdlərin sayı artmaqdadır. 1998-ci ildə 133 400 şagird doqquzillik təhsil alıb, yalnız 85 300 şagird orta məktəbi bitirib. Məktəbəqədər təhsilə davamiyyət xüsusilə aşağıdır və müvafiq yaşlı uşaqların 12 faizini təşkil edir. Şəhər və kənd ərazilərinin məktəbəqədər təhsilə davamiyyəti arasında qeyri-mütənasiblik vardır: şəhər ərazisində 18 faiz və kənd ərazisində 6 faiz.

Səkil 4.10 ÜDM-də təhsilə sərf edilən dövlət xərcləri, 1991/1998 (faizlə)

göndərən və onlar üçün fərdi müəllim tutan ailələrin sayı durmadan artır.

Azərbaycanda özəl tədris müəssisələrinin qeydiyyatdan keçməsinə və fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradılıb. Dövlət məktəblərində əmək haqqının az olması səbəbindən peşəkar müəllimlər daha yüksək məvacib ödəyən özəl məktəblərdə işləməyə can atır. Özəl təhsilin meydana gəlməsi əlbəttə ki, təhsil haqqını ödəməyə imkanı olan Azərbaycan vətəndaşlarının təhsil alternativlərini artırır. Lakin, dövlət və özəl məktəblərdəki təhsilin keyfiyyəti və maliyyələşdirmə arasında gedən rəqabət az gəlirli ailələrin uşaqlarının yüksək səviyyəli təhsil almaq imkanları qarşısından sədd çəkir.

4.2.2 Təhsillə bağlı xərclər

Son on illikdə təhsillə bağlı dövlət xərcləri çox aşağı düşmüşdür. Hazırda bu xərclər ÜDM-də 1990-cı ildə olan səviyyənin yarısına enmişdir. Bu, əsasən real ÜDM-nin keçən dövr ərzində kəskin şəkildə azalması ilə əlaqədardır. Çox cüz'ü maliyyələşdirmə fiziki infrastrukturunun dağılmasına, dərsləklərin və dərs avadanlığının çatışmamazlığına, müəllimlərin aşağı əmək haqqına və ruh düşkünlüyünə səbəb olub.

Təhsil sistemində dövlət xərclərinin azalması son illərdə bu sahəyə şəxsi xərclərin artmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da yoxsulluq şəraiti üçün çox da münasib deyildir. Ailələrin məktəb geyiminə, ləvazimata və yola sərf etdiyi təhsillə bağlı xərcləri son dərəcə artmışdır. Bundan əlavə, dövlət təhsilinin keyfiyyətinin aşağı düşməsilə əlaqədar övladlarını özəl məktəblərə

4.2.3 Hərbi münaqişənin təsiri

Dağlıq Qarabağla əlaqədar hərbi münaqişəsi təhsil sistemində gərginlik yaradıb. Ümumi dövlət məktəblərinin 20 faizini təşkil edən səkkiz yüz məktəb tərk edilib və orada təhsil alan şagirdlər didərgin düşüb. Bunun nəticəsi olaraq, ölkədəki bütün məktəblər əlavə şagirdlər qəbul etməyə məcbur olub. Məktəblərin və uşaq bağçalarının çoxu qaçqın əhali tərəfindən sığınacağa çevirilib. Bu tendensiya məktəblərin normadan artıq yüklənməsinə səbəb olub; hazırda məktəblərin 75.9 faizi iki və ya üç növbəli sistemə keçib (1990-91 tədris ilində 59.5 faiz idi) və şagirdlərin 35.4 faizi ikinci və ya üçüncü növbəyə gedir (1990-91-ci illərdə 27.4 faiz idi).

4.2.4 Təhsil sisteminə çətinliklər

Müəllim və şagird sayında tarazlığın olmaması, təhsilin maliyyələşdirilməsindəki problemlər və tədris planının zəif tərtibi kimi məsələlər də daxil olmaqla, təhsil sisteminə bir çox digər çətinliklər ortaya çıxarmışdır. Dövlət statistikasına görə 1998/99 tədris ilinin başlanğıcında dövlət ümumtəhsil gündüz məktəblərində şagirdlərin sayı 1 611 000 nəfər və müəllimlərin sayı isə 158 000 nəfər olmuşdur ki, bu da

müəllim və şagird sayında qeyri-tarazlığın təxminən 10:1 olduğunu əks etdirir. Hazırkı büdcələşdirmə mexanizmi rayon və məktəblərə təhsil üçün yerli şəraitə uyğun büdcə ayırmalarına çox az imkan verir. Bundan əlavə, təhsil sisteminə maliyyənin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılmasına və maliyyələşdirməyə cavabdehlik mexanizminin daha aydın şəkil almasına ehtiyac var.

Ümumi tədris planı Sovet vaxtlarından bəri çox az dəyişib. Peşə və texniki proqramlar hələ də dar ixtisaslar üzərində cəmləşib. Buna görə də onlar, əksər hallarda bazar iqtisadiyyatının və demokratik cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəməkdə özünü doğrultmur və işçi bazarının tələbatına uyğun deyildir.

4.2.5 İbtidai və orta təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması yollarında atılan addımlar

Hökumət təhsil sektorunda yaranmış çoxsaylı problemlərin həlli yolunda mühüm addımlar atmışdır. 1998-ci ilin martında Prezidentin fərmanı ilə Təhsil İslahatı Komissiyası yaradıldı. Komissiyanın təhsil islahatı üçün hazırladığı strategiya 1999-cu ilin iyununda Prezident tərəfindən qəbul edildi. Bunun əsasında təhsil haqqında qanunun layihəsi hazırlanıb və Milli Məclis tərəfindən baxılır.

Tədris planında, ixtisaslı müəllimlərin yetişdirilməsində və kompensasiyasında, təhsilin maliyyələşdirilməsində və idarə edilməsində, dərslərin tədrisində keyfiyyətində və məktəblilərin fiziki vəziyyətində çox geniş irəliləyişlər Hökumətin təhsil islahatı strategiyasında əks etdirilmişdir. Təhsilin keyfiyyətinin bütün ölkədə yaxşılaşdırılması üçün islahat prosesi məktəblərdən istifadə və onlara düzgün münasibət məsələsinə xüsusi diqqət tələb edəcəkdir.

Beynəlxalq təşkilatlar təhsil sisteminin keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmaqdan

Boks 4.3. Gender və Təhsil

Azərbaycanın təhsil sisteminə əldə olunan mühüm nailiyyətlərdən biri də təhsildə gender fərqlərinin olmamasıdır. Lakin, təhsil sisteminin işçi strukturunda və ölkənin ən yüksək akademik dərəcələri təltif edilməsində müəyyən assimetriya meydana çıxır.

Dövlət statistikasına görə təhsil sisteminə çalışan ümumi işçilərin 65,5 faizini qadın işçi heyəti təşkil etdiyi halda qadınlar sistemdə rəhbər vəzifələrin 20 faizindən də azını tutur. Təhsil sisteminə qadınlara ödənilən orta əmək haqqı kişilərə ödənilən əmək haqqının təxminən 70 faizi qədərdir.

Azərbaycanın ən yüksək elmi dərəcəsi olan Elmlər Doktoru rütbəsini daşıyan adamlar arasında yalnız 10 faizi qadındır. Elmlər namizədi dərəcəsinə alanların isə təxminən 30 faizi qadındır. Məmmarlıq, incəsənət tarixi, psixologiya və biologiya sahələrində ali dərəcə alanların əksəriyyəti qadınlardır, kişilərsə hərbi elmlər, fizika-riyaziyyat elmləri, iqtisadiyyat və geologiya kimi sahələrdə üstünlük təşkil edir. Kimya, coğrafiya və filologiya sahəsində ali dərəcə alanlar içərisində qadınlar və kişilər demək olar ki, bərabər saydadır.

ötrü Hökumətə fəal kömək edirlər. Məsələn, Dünya Bankı Hökumətin təhsil islahatı prosesini dəstəkləyir və tədris planının tərtibinə və müəllimlərin ixtisasının təkmilləşdirməsinə yardım göstərir. UNICEF-in köməkliyi ilə əhəlinin şəxsi-ödəmə mexanizmini inkişaf etdirmək və məktəb təhsili alan əhəlinin sayını artırmaq sahəsində pilot layihələr həyata keçirilməkdədir. UNICEF həmçinin əqli zəif olan uşaqlar üçün xüsusi təhsilin yaradılması və köçkün uşaqların sosial-mə'nəvi cəhətdən reabilitasiyası sahəsində proqramlar həyata keçirir. UNHCR və onun partnyorları köçkün əhəli arasında məktəblərin bərpasından, şagirdlərin sülh şəraitində təhsil almasından və şəraitə dözümlüyündən, gənclərin peşə təhsili ilə tə'min olunmasından ötrü iş aparırlar.

4.2.6 Ali təhsildəki tendensiyalar

Azərbaycanda 25 dövlət və 17 özəl ali təhsil institutu fəaliyyət göstərir. Son onilliyin əvvəlində ali təhsil alanların sayı aşağı düşüb və keçid dövründə olduğundan hələ də çox aşağı səviyyədə qalmaqdadır. Belə ki, son illər özəl universitetlərdə təhsil alanların sayı nəzərə cərpacaq dərəcədə artıb (Bax şəkil 4.11).

Tələbələrə ali məktəblərə qəbulu zamanı ixtisas seçmələrində müəyyən çətinliklər aşkar edilir. Birinci, dövlət universitetlərində ali pedaqoji təhsil alan tələbələrin sayının çoxluğu təhsil sektorunda normadan artıq işçi qüvvəsinin olmasına səbəb olub (son dörd ildə 40 faizdən çox).

Ən böyük dəyişikliklər mühəndislik və kənd təsərrüfatı sahəsində ixtisas seçmənin azalması və hüquq və iqtisadiyyat sahəsində iş ixtisas seçmənin artması ilə müşahidə edilir. Burada gender assimetriyası mövcuddur. 1999-cu ildə dövlət institutlarında iqtisadiyyat ixtisasına yiyələnənlərin sayı son onillikdə olan göstəricinin ən yüksək səviyyəsinə çatıb (16 faiz). Özəl universitetlərdə tə-

Şəkil 4.11 Ali təhsil alan tələbələrin sayı, hər 10 000 əhəliyə

Mənbə: Azərbaycanın illik Statistika Kitabı 1999, səh., 115, 117 və UNDP-nin AİSK-nın məlumatına müvafiq apardığı hesablamalar

ləbələrin yarıya qədər hüququ və dörd-də bir hissədən çoxu iş iqtisadiyyatı öyrənir. Mühəndislik və kənd təsərrüfatı kimi məhsuldar sahələrdə ixtisas artırmanın aşağı düşməsi narahatçılıq doğurur. Bununla belə, hüquq və iqtisadiyyat sahələrinə marağın artması yeni mütəxəssislərin bazar iqtisadiyyatına keçidin və demokratik sistemin tələblərini ödəməkdən ötrü tam hazırlıqlı olmaları barədə nikbin olmağa imkan verir.

4.3 Elm

Azərbaycan elmi cəhətdən inkişaf etmiş ölkədir. Lakin, ölkədə son onill-

Cədvəl 4.15 Dövlət və özəl institutlarda ali təhsil alan tələbələrin sayı (tədris ilinin başlanğıcında, min adam)

	1995/96	1996/97	1997/98	1998/99
Dövlət ali institutlarında təhsil alan tələbələr, o cümlədən:	86.3	82.4	79.8	82.3
gündüz	58.6	61.6	61.2	68.2
axşam/qiyabi	27.7	20.8	18.6	14.1
Özəl ali institutlarında təhsil alan tələbələr, o cümlədən:	12.5	20.3	20.4	24.2
gündüz	10.8	16.0	16.5	20.0
axşam/qiyabi	1.7	4.3	3.9	4.2

Mənbə: Azərbaycanın illik Statistika Kitabı 1999, səh., 115, 117

Cədvəl 4.16 İxtisas üzrə dövlət ali məktəblərini bitirənlər, 1990 və 1992/98 (ümumi məzunların faizi)

	1990	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Təhsil	39.6	35.6	32.4	32.9	41.6	43.9	44.4	40.9
Mühəndislik	37.4	33.2	39.4	34.2	29.5	26.7	24.2	25.1
Kənd təsərrüfatı	6.6	9.9	11.2	9.3	6.4	7.0	5.4	4.1
İqtisadiyyat	6.6	8.4	4.3	8.7	8.7	10.7	13.9	15.8
Səhiyyə və idman	7.1	9.9	10.1	11.8	11.0	8.6	7.6	10.5
İncəsənət və kinomatoqrafiya	2.7	3.0	2.7	3.1	2.9	3.2	3.6	2.9

Mənbə: UNDP-nin AİSK-nin məlumatına müvafiq apardığı hesablamalar, Azərbaycanın illik Statistika Kitabı 1999, səh., 116

yn ilk yarısında hökm sürən və yenidən dirçəlməyə başlayan iqtisadi böhran ölkənin elmi potensialına böyük ziyan vurub. 1998-ci ildə elmə sərf edilən dövlət xərcləri ÜDM-nin 0.3 faizini təşkil edib və bütün son onillik boyunca ÜDM-də payı sabit qalıb. ÜDM-in səviyyəsi 1990-cı illərlə müqayisədə çox aşağı olduğu üçün başqa sahələrdə olduğu kimi elmə ay-

rılan dövlət investisiyasında da böyük ixtisarlar aparılmışdır.

Elmi institutların yeni elmi məlumatları vaxtında almasına xidmət edən texniki avadanlığı əldə etməkdən və ya onları müasirləşdirməkdən ötrü maliyyə imkanları çox məhduddur. Son onillikdə müvafiq orta aylıq maaşların azalması ilə əlaqədar elm və elm xidməti üçün ödənilən orta əmək haqqı aşağıdır. Elmə ayrılan investisiyanın ixtisarı və maaşların aşağı olması elmi iş marağı müəyyən mə'nada azalıb və bir çox elmi işçiləri öz sahələrini tərk etməyə və ya başqa ölkələrdə iş axtarmağa məcbur edib. Dövlət statistikasına görə Azərbaycanda elm sahəsində xidmət göstərən işçilərin sayı 1990-cı ildə olan ümumi işçilərin 1.5 faizindən 1998-ci ildə 0.9 faizinə enmişdir.

4.4 Mədəniyyət və İncəsənət

Dövlət xərclərinin azalması nəticəsində mədəniyyət və incəsənətin yüksəldilməsi üçün son onillikdə qeyri-dövlət xərclərinə ehtiyac artıb. Buna görə də, bir çox incəsənət adamları mədəniyyət sahəsində fəaliyyət göstərmək iqtidarında deyil. Həmçinin, dövlətin mədəniyyət sahəsinə ayırdığı xərclər kəskin azalıb. Bu da mədəni xidmətlərin sayının və keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olub. Məsələn, dövlət kitabxanaları faktiki olaraq yeni nəşr edilmiş kitabların alınmasını dayandırır və onların kitab ehtiyatı demək olar ki, tükənib. 1992-ci ilə nisbətən kitabların, qəzet və məcmuələrin sayı 13 faizə enmişdir.

İncəsənət sahəsinin məhdudlaşması və mədəni xidmətin keyfiyyətinin aşağı düşməsilə əlaqədar teatr, muzey və kinoteatrlar kimi incəsənət ocaqlarına davamiyyət xeyli azalıb. Kitabların, qəzet və məcmuələrin qiymətinin artmasına baxmayaraq dövlət kitabxanalarından faydalananların sayı azdır. İncəsənət mərkəzlərinin sayının artmasına baxmayaraq onlardan çox da istifadə edilmir.

Cədvəl 4.17 İncəsənət mərkəzlərinin sayı

	1992	1995	1998
Teatr (peşəkar)	22	26	26
Muzey	128	145	152
Kinoteatr	1.025	790	671
Kitabxana	4.909	4.794	4.522

Mənbə: Azərbaycan illik Statistika Kitabı 1999, səh., 128-130

Cədvəl 4.18 İncəsənət mərkəzlərindən istifadə (əhəlinin hər min nəfərinə)

	1992	1995	1998
Teatr (peşəkar)	186	156	106
Muzey	275	201	174
Kinoteatr	763	38	15
Kitabxana	198	193	177

Mənbə: Azərbaycan İllik Statistika Kitabı 1999, səh. 128-130, UNDP-nin AİSK-nin məlumatına müvafiq apardığı hesablamalar

Azərbaycanda həyatın digər sahələrində olduğu kimi mədəniyyət həyatı da Dağlıq Qarabağla əlaqədar münafişəsinin böyük tə'sirinə məruz qalmışdır. İşğal olunmuş və müharibədən ziyan çəkmiş ərazilərdə mədəniyyətin infrastrukturunu tamamilə dağıdılmışdır. Bu ərazilərin keçmiş sakinləri öz torpaqlarını tərk edib. Acınacaqlı kəsib həyat tərzində onları mədəniyyət imkanlarından tam məhrum edib.

Mədəniyyət işçiləri ölkədə ən az əmək haqqı alanların sırasındadır. Dövlət statistikasına görə 1998-ci ildə mədəniyyət və incəsənət işçilərinə ödənilən əmək haqqı müvafiq olaraq 76 016 manat (təxminən 20 ABŞ dolları) və 68 730 manatdır (təxminən 18 ABŞ dolları).

4.5 Din

İnsan inkişafı – iqtisadiyyatı inkişafı prosesi, cəmiyyətdə bütün insanların sosial və siyasi azadlığı – həqiqi din azadlığının olmasını tələb edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası, Dini Azadlıq Qanunu və Dini Mərkəzlər Haqqında Qanun (1992-ci ildə qəbul edilib, 1996 və 1997-ci illərdə genişləndirilib) hər vətəndaşın dini e'tiqadına, ziyarətgahlara səfər etməsinə, milli və dövlət təhlükəsizliyinə zidd olmadan öz dini dəyərlərini təbliğ etməyə hüquq qazandırır. Sovet İttifaqının tərkib hissəsi kimi Azərbaycanın yaxın tarixi baxımından dini azadlıq və azad toplanma hüquqları böyük yenilikdir. Bu səbəbdən, ölkənin dinlə bağlı qanunlarının həyata keçirilməsinə nail olmaq üçün xüsusi diqqət tələb ediləcək.

Son illər Azərbaycanda bir neçə yeni dini mərkəz yaradılmışdır. İslam, xaçpərəstlik və yəhudi kimi müxtəlif dini e'tiqadlara məxsus adamlar öz dini e'tiqadlarına sığınmaq və öz prinsiplərini təbliğ etməkdən ötrü bu kimi

Boks 4.4 Beynəlxalq ictimaiyyət və mədəniyyət

Azərbaycanda mədəniyyətin qorunub saxlanması və yüksəldilməsi üçün beynəlxalq cəmiyyətin mühüm rolu olmuşdur. Beynəlxalq təşkilatlar, səfirliklər və xarici şirkətlər Azərbaycan musiqisi sepgisində konsertlərdən, rəsm sərgilərindən, kukla teatri tamaşalarından, rəsm və musiqi müsabiqələrindən ibarət mədəniyyət tədbirlərinə sponsorluq edib. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (BMTİP) Azərbaycan mədəniyyətinin qorunub saxlanması yollarında bir çox yerli tədbirlərin həyata keçirilməsinə köməklik göstərib. Bura Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının inkişafı, Azərbaycanın milli xalçaçılıq və toxuculuq sənəti haqqında kitabın hazırlanması, milli folklor toplusunun ("Dədə Qorqud") tərcüməsi və nəşri daxildir. Tezliklə Dünya Bankı bir hissəsi yer üzündən silinməkdə olan abidələrin qorunub saxlanması və bərpası üçün milli imkanların artırılmasına kömək edəcək. Azərbaycanın mədəniyyətinə göstərilən bu beynəlxalq yardım dövlət fondunun cüz'iliyindən irəli gələn çatışmamazlıqları aradan qaldırmağa kömək edir.

Cədvəl 4. 19 Azərbaycan idmançılarının iştirak etdiyi yarışlar, 1996-1998

	1996	1997	1998
Başqa ölkələrdə keçirilən beynəlxalq yarışlar	105	126	133
Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq yarışlar	10	12	8
Milli yarışlar	80	91	93
Yerli yarışlar	894	1.714	1.809

müvafiq mərkəzlərdə birləşir. Mühim mədəniyyət əhəmiyyətli dini mərkəz sayılan, lakin, Sovet illərində dağıdılan Bakı Bibi-Heybət məscidi 1998-ci ildə yenidən bərpa edilib. Müxtəlif dini konfessiyalara mənsub insanlar arasındakı münasibət onların arasında müstəsna dərəcədə qarşılıqlı anlaşmanın varlığı ilə xarakterizə edilir.

Azərbaycanda, həm yeni dini mərkəzlərdə həm də bir neçə ali məktəbdə, dinin tədrisi yenidən tətbiq edilməyə başlayıb. Məsələn, dövlət universitetlərində humanist fəlsəfəni və müasir din tarixini əhatə edən fənlər tədris edilir.

4.6 İstirahət və İdman

Keçid dövründən və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlamazdan əvvəl Azərbaycan Sovet İttifaqından olan bütün turistlər üçün məşhur istirahət guşəsi idi. Lakin, bu gün ölkənin istirahət infrastrukturunu iqtisadi çətinliklərdən və münaqişənin təsirindən ziyan çəkir. Sanatoriya və istirahət guşələrinin sayı 1991-ci ildə 106 ədəd olmuş və 1999-cu ildə bu rəqəm 88-ə enmişdir. Onların iş qabiliyyəti 50 faizə qədər azalmışdır. Ən gözəl istirahət və sağlamlıq mərkəzlərinin çoxu ölkənin işğal olunmuş və müharibə zamanı dağıdılmış ərazilərində yerləşirdi. Ölkənin digər yerlərindəki istirahət ocaqlarının böyük hissəsi hazırda köçkün əhəlinin məskunlaşması üçün istifadə edilir.

Reabilitasiya və ölkədə istirahət xidmətinin inkişaf etdirilməsi insan inkişafı üçün vacib amildir. İstirahət vasitələrinin genişləndirilməsi həm onlardan istifadə edən Azərbaycan vətəndaşlarına fayda verəcək və həm də xarici turistlərin axını ilə iqtisadiyyata xeyir gətirəcəkdir. Son illər turizm artmağa başlamışdır və gələn xarici turistlərin sayı nəzərə cəpəcə dəyərdir. Rəsmi statistikaya uyğun olaraq 1998-ci ildə Azərbaycana gələn xarici turistlərin sayı 483 000 nəfərə bərabər olmuşdur ki, onların da əksəriyyətini digər MDB ölkələrindən və İrandan olan turistlər təşkil edir.

Bərpa və təmir üçün pul vəsaitlərinin qıtlığı ucbatından bu onillik ərzində ölkədə, xüsusilə kəndlərdə, idman komplekslərinin çoxu sökülüb sıradan çıxmışdır. Bu yaxınlarda Bakının və

Cədvəl 4.20 Azərbaycan idmançıları tərəfindən beynəlxalq yarışlarda qazanılan medallar, 1994-1998

	1994	1995	1996	1997	1998
Ümumi	49	54	68	136	168
Qızıl medal	12	23	22	54	60
Gümüş medal	15	19	17	45	45
Bürünc medal	22	12	29	37	63

digər böyük yaşayış ərazilərinin lüks mehmanxanalarında və klublarında bir sıra yeni idman mərkəzləri açılıb. Lakin, istifadə və üzvlük haqqı yüksək olduğuna görə yerli əhali onlardan istifadə edə bilmir.

Bununla yanaşı, son iki il ərzində Azərbaycanlı idmançıların yerli, milli və beynəlxalq müsabiqələrdə iştirakı artmışdır və Azərbaycan idmançılarının beynəlxalq turnirlərdə qazandığı mükafatların sayı da çoxalmışdır. Ancaq ümumi əhalinin idmanla məşğulluq səviyyəsi aşağı olaraq qalır. Ölkədə sağlamlıq profilinin təmin edilməsi üçün idmanla məşğulluq imkanlarının artırılması vacibdir.

4.7 Yekun

Azərbaycan xalqı tarixən güclü təhsil sistemindən, mövcud elmi tərəqqidən, ölkə mədəniyyətinin və incəsənətinin zənginliyindən faydalanmışdır. Lakin, keçid dövrünün iqtisadi çətinlikləri hazırda bütün bu sahələrin infrastrukturasının dağılmasında öz əksini tapmışdır. Hərbi münaqişənin olması bu sahələrin maliyyələşdirilməsini çətinləşdirir. İşğal edilmiş və münaqişə ərazilərində təhsil, elm və mədəniyyət ocaqlarının tamamilə dağıdılması bu ərazilərdən didərgin düşmüş əhalini müvafiq məktəblərdən və istirahət mərkəzlərindən istifadə imkanlarından məhrum edib.

Uzunmüddətli insan inkişafının perspektivləri daim bütün cəmiyyətə xidmət edən təhsil və mədəni xidmətlərin keyfiyyətindən asılı olmuşdur. Hökumət və beynəlxalq birlik bu sahələrdə olan bəzi çətinliklərin aradan qaldırılması, xüsusilə təhsil islahatının həyata keçirilməsi və mədəniyyətin bərpası sahəsində müəyyən addımlar atıb. Azərbaycanda intellektual və mədəni səviyyənin səmərəli şəkildə qorunması və genişləndirilməsi üçün siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi yollarında ciddi səylərə ehtiyac duyulur.

QAÇQIN VƏ KÖÇKÜNLƏR: MÖVCUD VƏZİYYƏT

ləşdiyi mürəkkəb yaşayış şəraitindən, o cümlədən onların sığınacaq yerlərindən, gəlirlərindən, işlə tə'min olunmaq imkanlarından, onların sağlamlığı və qidalanması ilə bağlı problemlərdən bəhs edir. Fəsildə ölkə hökumətinin və beynəlxalq təşkilatların əhalinin bu qrupunun üzləşdiyi problemləri aradan qaldırmaq üçün həyata keçirdiyi tədbirlər araşdırılır. Bu tədbirlərin əsas məqsədi qaçqın və köçkün insanların öz doğma torpaqlarına qayıtması imkanı yarandıqda bu prosesi asanlaşdırmaq və onların gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsinə dəstək verməkdir.

5.1 Giriş

On ildən artıq bir müddət ərzində davam edən silahlı münaqişə bütün Azərbaycan xalqının həyatına mənfi tə'sir göstərmişdir. Bu münaqişənin ən ağır nəticəsi insanların kütləvi yerdəyişməsidir ki, bunun nəticəsində Azərbaycan əhalisinin adambaşına düşən qaçqın və köçkün insanların sayına görə dünyada ən yüksək göstəricilərdən birinə malikdir. Əsas insan hüquqlarının birindən – öz doğma evinə qayıtmaq hüququndan məhrum olan köçkünlər və qaçqınlar Azərbaycanın yoxsul və müdafiəyə ən çox ehtiyacı olan əhalisi arasındadır. Onların yaşayışı əsasən, dövlət və beynəlxalq humanitar təşkilatların yardımından asılı olmaqda davam edir.

Bu fəsil köçürülmə böhranının tarixindən, köçkün və qaçqın insanların üz-

5.2 Köçürülmə böhranının tarixi

Son iki əsr müasir Ermənistan ərazisindən etnik azərbaycanlıların ən azı beş dəfə köçürülməsinin şahidi olub. Ən sonuncu qaçqın axını 1980-ci illərin sonunda, Dağlıq Qarabağ ətrafında münaqişənin başladığı vaxta təsadüf edir. Rəsmi statistik mə'lumatlara görə, 1988–1991-ci illər ərzində təxminən 250 000 nəfər etnik azərbaycanlı Ermənistanın 380 yaşayış məntəqəsindən qaçaraq Azərbaycana pənah gətirib.

Azərbaycan ərazisinin beşdə-bir hissəsinin indi də davam edən işğalı nəticəsində məcburi köçkün vəziyyətinə düşən insanların sayı bundan da çoxdur. Belə ki, işğal edilmiş torpaqlardan daha təhlükəsiz yerlərə axışan əhalinin sayı hazırda 576 000 nəfər təşkil edir. Ermənistanla atəşkəs 1994-cü ildən

başlayaraq davam edir. lakin hələlik heç bir rəsmi sülh razılaşması əldə edilməyib. İndi qaçqınların doğma torpaqlarına qayıtmasını təmin edən sülh müqaviləsinin yaxın vaxtlarda əldə ediləcəyinə olan ümidləri xeyli zəifləyib.

Azərbaycanın köçkün əhalisinin tərkibində, Ermənistanla münaqişə nəticəsində doğma yurdlarını tərk etmiş köçkünlərlə və qaçqınlarla yanaşı 50 000 nəfərə yaxın türkü də vardır. Onların əsas hissəsi 1990-cı illərin əvvəllərində Özbəkistanda baş vermiş etnik münaqişədən yaxa qurtararaq Azərbaycana gəlmişlər.

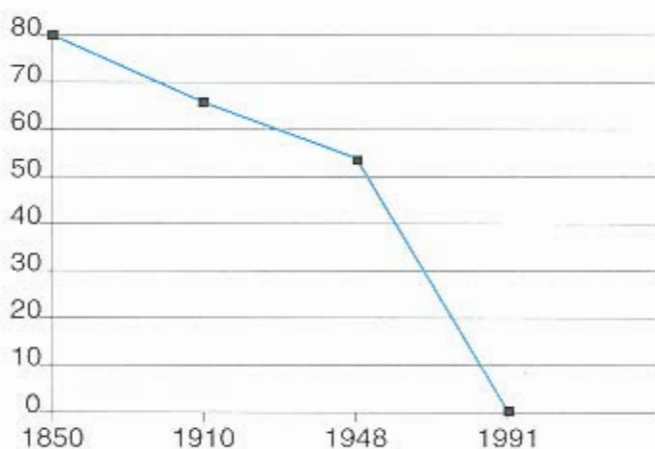
Köçkünlər ölkə ərazisinin hər bir yerində yerləşdirilib (onların təxminən yarısı kənd yerlərində məskunlaşıb). Ölkənin üzvləşdiyi ümumi iqtisadi çətinliklər köçkünlərin məskunlaşdığı rayonların yerli əhalisi tərəfindən iqtisadi cəhətdən assimilyasiyası və onların əsas sosial xidmətlərlə təmin olunması imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır.

5.3 Sığmacaq

1992-ci ildə qəbul edilmiş Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin Statusu qanununa görə Azərbaycanda köçkünlər və qaçqınlar pulsuz sığmacaq və kommunal xidmətlərlə təmin olunmalıdırlar. Lakin, iqtisadi böhran və dövlət gəlirlərinin məhdudluğu bu öhdəlikləri əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş həcmdə yerinə yetirməyə imkan vermir. Köçkünlərin əksəriyyəti yaşayış üçün müvafiq olmayan şəraitdə yaşayır, onların təmiz sudan və sanitariya xidmətlərindən istifadə etmək imkanları xeyli məhdududur.

Rəsmi statistikaya əsasən köçkünlərin dördə-biri dostlarının və qohumlarının evində yaşayır. Onların əksər hissəsi çadır düşərgələrində, ictimai binalarda (məsələn, məktəblərdə), tikintisi tamamlanmamış binalarda, turist və səhiyyə komplekslərinin tikintilərində, dəmir yol vaqonlarında, qazmalarda və s. müvəqqəti yaşayış yerlərində yaşayır

Şəkil 5.12 Etnik azərbaycanlıların müasir Ermənistan ərazisində yaşayan ümumi əhalinin sayındakı payı, 1850-1991 (faizlə).

Mənbə: Azərbaycan Hökuməti.

Cədvəl 5.21 Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazisi (kv. km).

Rayon	Ərazi (kv. km)
Kəlbəcər	1,936
Fizuli	1,386
Qubadlı	802
Cəbrayıl	1,059
Zəngilan	707
Ağdam	1,903
Qazax	20
Sədərək	4
Laçın	1,8350
Dağlıq Qarabağ (Şuşasız)	4,388
Şuşa	970
Cəmi	5,010

Mənbə: Azərbaycanın Rekonstruksiya və Reabilitasiya Agentliyi, 1998

(Cədvəl 5.22). Ümumdünya Ərzaq Proqramı (ÜƏP). Proqramın yardımını alan və kənd yerlərində məskunlaşmış köçkünlərin əsas hissəsini əhatə edən son sorğusunda müəyyən etmişdir ki, köçkün ailələrinin üçdə-iki hissəsi bir otaqdan ibarət olan sığmacaqda yaşayır, onların 70 faizinin mətbəxi yoxdur, 40 faizi isə tualeti başqa ailələrlə bölüşdürür. Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilən başqa bir sorğunun da nəticələri eyni acımacaq yaşayış şəraitini aşkar edir: həm kənd, həm də şəhər yerlərində məskunlaşan və sorğuda iştirak edən köçkünlərin əksəriyyətinin tapdığı sığmacaq cəmi bir

Cədvəl 5.22 Köçkünlərin yaşadığı sığınacaq tipləri.

Sığınacaq	Köçkünlərin sayı	Faizlə
İctimai binalar, məktəblər, uşaq bağçaları və yataqxanalar	167,133	29.0
Qohumların və dostların evi	49,843	26.0
Çadır düşərgələri və başqa yaşayış yerləri	94,517	16.4
Tikintisi tamamlanmamış binalar	42,648	7.4
Dəmir yolu vaqonları və yol kənarı tikintilər	39,190	6.8
Qanunsuz zəbt olunmuş mənzillər	34,003	5.9
Fermalar və blindajlar	31,121	5.4
Sanatoriyalar, istirahət evləri, turist bazaları və sağlamaq düşərgələri	17,866	3.1
Cəmi	576,321	100.0

Mənbə: Azərbaycan Hökuməti.

otaqdan ibarətdir: onların 18 faizinin isə yaşadığı evdə və ya onun yaxınlığında sudan istifadə etmək imkanı yoxdur.

5.4 Köçkünlərin gəlirləri və işlə təmin olunması

Köçkünlərin əksər hissəsi beş-yeddi il bundan qabaq öz yurdlarını tərk etməli olub. Bu müddət ərzində onların işlə təmin olunma imkanları olduqca məhdu olub. Rəsmi statistikaya görə əmək qabiliyyətli olan köçkünlərin yalnız üçdə-bir hissəsi işləyir. Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilən sorğuda iştirak edən köçkünlərin otuz altı faizi özünü formal olaraq işsiz sayır, halbuki münaqişənin onları öz evlərini tərk etməyə vadar etməsindən əvvəl bu insanların yalnız səkkiz faizi işsiz idi. ÜDP-in hesablamalarına görə ölkənin kənd yerlərində məskunlaşmış köçkünlərinin təxminən üçdə-iki hissəsi özünü minimal ərzaq və digər tələblərini ödəmək iqtidarında deyil.

Köçkünlərin böyük bir hissəsi (ən azı 80 faizi) kənd təsərrüfatı işçisidir, lakin onların əksəriyyətinin məskunlaşdığı yerlərdə kənd təsərrüfatı sahəsində çalışmağa imkan yoxdur. Onlar hazırda torpağa sahib olmaq imkanından faktiki olaraq məhrumdur, çünki Azərbaycan vətəndaşları torpaq paylarının özəlləşdirilməsi prosesində yalnız yaşadığı rayonlarda iştirak edə bilər. ÜDP-in sonuncu sorğusu göstərir ki, Programın yardımından istifadə edən kəndli

köçkünlərin yalnız on faizinin torpaqda işləmək imkanı var və iqtisadi çətinliklər nəbatından onların üçdə-bir hissəsi bu torpağı becərə bilmir.

Köçkünlərdə peşə sərəfələrinin inkişaf etdirilməsinə, onların yeni peşələrə sahib olaraq gəlir əldə etməsinə böyük ehtiyac var. Buna cavab olaraq bir sıra beynəlxalq təşkilatlar və qeyri-hökumət təşkilatları, kiçik bizneslə məşğul olmaq istəyən köçkünlərə işə başlamaq üçün kreditlər ayıran və onlara bu sahədə müvafiq hazırlıq verən proqramları maliyyələşdirməyə başladı. Bu proqramlar kiçik çörəkbişirmə sexlərindən və avtomobil təmiri emalatxanalarından tutmuş qadın kooperativlərinə qədər bir sıra kiçik müəssisələrə kömək edir. Nəzərdə tutulur ki, gələcəkdə bu müəssisələrin bir hissəsi öz-özünü maliyyələşdirməyə qabil olacaq və əldə etdiyi gəliri əlavə biznes fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə sərf edəcək.

Lakin bank sektorundan kənarda kredit proqramlarına dair müvafiq qanunvericiliyin olmadığı üçün mikro-kredit proqramlarının dairəsi və səmərəsi zəifdir. ÜDP-in hesablamalarına görə, kənd yerlərində məskunlaşan köçkünlərin ailə gəlirinin cəmi 4 faizi bu proqramlar nəticəsində yaranıb və bu proqramlar vasitəsilə əldə edilən gəlir proqramda iştirak edən köçkün ailələrinin ehtiyacının yalnız dördüdə-bir hissəsini ödəyir. Ölkə Prezidentinin köçkün və qaçqın əhaliyə aid sonuncu

fərmanı mikrokredit proqramların genişlənməsinə təkan verməklə yaxın gələcəkdə bu sahədə mövcud olan qanunvericilik boşluqlarının aradan götürülməsinə ümid verir.

Köçkünlərin yaşayışı əsasən hökumət tərəfindən ayrılan müavinət və təqaüdlərdən və beynəlxalq humanitar təşkilatlardan daxil olan ərzaq yardımından asılıdır. Bu yaxınlarda 15 000 manata (təxminən, \$3,50) çatdırılmış aylıq "çörək müavinəti" və adambaşı gəliri 16 500 manatdan (təxminən, \$3,85) az olan ailələrin hər uşağına verilən 9000 manatlıq (təxminən, \$2,10) uşaq müavinəti hökumət yardımını təşkil edir. Bundan başqa köçkün və qaçqın ailələri 5 qış ayı ərzində hər ay 30 litr kerosinə bərabər hökumət yardımı alırlar.

Bu müavinətlər böyük olmasa da, köçkünlərin ailə büdcəsinin böyük bir hissəsini təşkil edir və onları almaq üçün bir çoxları müəyyən yol xərcləri etməyə məcburdur. Ümumdünya Ərzaq Proqramının son sorğusu göstərir ki, Proqramın ərzaq paylarını alan bütün köçkünlər çörək müavinətini, təxminən yarısı isə uşaq müavinətini yığb saxlayırlar. Birlikdə bu müavinətlər Proqramın yardımını alan şəxslərin nağd pul və digər gəlirlərinin ümumi həcmimin 18%-ni təşkil edir.

Köçkün icmalarının gələcəkdə pul qazanmaq perspektivləri təhsil almaq imkanlarının getdikcə artan qeyri-bərabərliyi ilə məhdudlaşır. Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilən son sorğunun nəticəsi göstərir ki, köçkünlərin məktəb yaşına çatmış uşaqların 8 faizi məktəbə getmir. Məktəbə gedən uşaqların aldığı təhsilin səviyyəsi isə tədris materiallarının çatışmazlığı, dərslər otaqlarının müvafiqiyyəti olmaması və qış aylarında otaqların qızdırılmaması nəticəsindən çox aşağıdır.

5.5 Sağlamlıq və qidalanma

Köçkünlərin və qaçqınların sağlamlığı son bir neçə ildə sistemlik olaraq öyrənilib. Bununla belə Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatı, USAID və UNISEF

Şəkil 5.13 Ümumdünya Ərzaq Proqramının ərzaq paylarını alan kənd köçkün ailələrinin gəlir mənbələri (nağd pul və onun fiziki ekvivalenti)

Mənbə: Ümumdünya Ərzaq Proqramı, 1999

tərəfindən 1996-cı ildə aparılmış tədqiqatın nəticələri bu gün üçün də səciyyəvidir, çünki o vaxtdan bəri köçkünlərin yaşayış şəraitində hər hansı bir müsbət dəyişikliyin baş verdiyini sübut edən heç bir dəlil yoxdur. Bu tədqiqatın aşkar etdiyi bəzi faktlara görə, yerli əhali ilə müqayisədə köçkünlərin səhləti daha pisdır. Bu da onların həyat standartlarının nisbətən aşağı olması, onların daha pis qidalanması və içdikləri suyun daha keyfiyyətsiz olması ilə bağlıdır.

Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, araşdırmadan iki həftə əvvəlki bir müddətdə beş yaşa qədər köçkün uşaqları yerli yaşadlarına nisbətən daha tez ishalə tutulur (xəstələnmə halları müvafiq olaraq 23,4% və 15,2%-dir). Yerli əhaliyə nisbətən

Boks 5.5. Azərbaycanın köçkün ailələrinin minimal aylıq ərzaq səbəti.

ÜƏP-in hesablamalarına görə, beş nəfərdən ibarət ailənin minimal aylıq ərzaq səbetinin (ət, balıq, toyuq və süd məhsullarını çıxmaqla) dəyəri \$68 təşkil edir. Bu ərzaq səbetinə enerji, zülal və yağa olan minimal tələbatı ödəyən nisbətən ucuz qida komponentləri daxildir:

Buğda unu	60 kq	Lobyə	9 kq
Bitki yağı	3,8 kq	Şəkər	2,3 kq
Düyü	2,5 kq	Soğan	5 kq
Kartof	10 kq	Noxud	6,3 kq
Pomidor	12,5 kq	Badımcan	5 kq
Pendir	1,3 kq	Kərə yağı	0,6 kq
Duz	0,6 kq	Çay	0,6 kq
Mövsüm meyvələri	8,8 kq	Yumurta	40 ədəd

Səbetin komponentləri minimal qidalanma tələbatının ödənilməsinə yönəldilən ailə xərclərinin hesablanması üçün seçilmişdir. Ailə, ərzaq səbetinin qidalandırıcı mahiyyətini qorumaq şərti ilə səbetin hər hansı bir komponentini ona oxşar başqa komponentlə əvəz edə bilər.

Ümumdünya Ərzaq Proqramının göndərdiyi ərzaq payları bu minimal ərzaq səbetinin təxminən dördə-bir hissəsini, enerjiyə olan minimal tələbatın isə təxminən yarısını ödəyir. Buna baxmayaraq, Proqramdan yardım alanların üçdə-ikisi özünün ərzaq məhsullarına və başqa şeylərə olan minimal tələbatını ödəyə bilmir.

köçkünlər arasında ur (zob) xəstəliyi daha geniş yayılıb (23.0% və 9.8%). Bu xəstəliyin geniş yayılması ciddi problemdir, çünki bu, zehni cəhətdən geri qalmanın əsas səbəblərindən olan yod çatışmazlığından xəbər verir. Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilən tədqiqat da (mart, 1999) köçkünlərin ümumi səhhətinin pisləndiyini aşkar edir. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, son ayda köçkün ailələrinin 39 faizində xəstələnənlər olub.

1996-cı ilin tədqiqatının nəticələrinə görə, köçkünlərin azyaşlı uşaqları xroniki olaraq kifayət dərəcədə qidalanmır. Köçkünlərin beş yaşına qədər uşaqlarında (onların bir çoxu ailələri didərgin düşəndən sonra anadan olub) daha yaşlı uşaqlara nisbətən inkişafdan geri qalma riski böyükdür. UMCOR (1997) və World Vision (1998) təşkilatlarının apardığı tədqiqatların nəticələri, köçkünlərin qidalanma çatışmazlığı ilə bağlı narahatlığı daha da gücləndirir.

UMCOR-un tədqiqatı, müayinə edilmiş (hamilə olmayan) qadınların 79 faizində qanazlığının (anemiyanın) olduğunu göstərir; World Vision təşkilatının araşdırmaları isə göstərir ki, müayinə edilmiş uşaqların 30 faizi kifayət dərəcədə qidalanmır.

Bir sıra beynəlxalq humanitar təşkilatlar köçkünlər arasında aclığın və az qidalanmanın qarşısını almaq üçün gərgin iş aparır. Azərbaycana göstərilən ərzaq yardımının ən böyük hissəsini əlaqələndirən Ümumdünya Ərzaq Proqramı, kənd yerlərində məskunlaşmış 200 min köçkünə (köçkünlərin ümumi sayının üçdə-ikisinə) enerjiyə olan minimal tələbatlarının yarısını ödəyən ərzaq səbəti təqdim edir. Köçkünlərin daha 100 min nəfərinə digər beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Adventist İnkişaf və Yardım Agentliyi və Beynəlxalq Qırmızı Xaç Federasiyası tərəfindən xidmət göstərilir. Ərzaq yardım proqramları yardım göstərilən şəxslərə öz qidalanma statusunu müəyyən səviyyədə saxlamağa kömək etsə də, köçkünlərin kifayət dərəcədə qidalanması problemi kəskin olaraq qalır. Ümumdünya Ərzaq Proqramının hesablamalarına görə, hətta Proqramın yardımı və dövlət müavinətləri ilə birlikdə köçkün ailələrinin ərzaq təminatının 35 faizi ödənilə bilər.

5.6 Müharibədən zərər çəkmiş ərazidə rekonstruksiya və reabilitasiya işləri

Azərbaycan ərazisinin beşdə-bir hissəsi hələ də işğal altındadır. Bununla belə ölkənin bəzi işğal olunmuş torpaqları hazırda azad edilib və köçkün ailələri bu ərazilərdə yerləşən 22 kəndə qayıtmağa başlayıb. Sorğular müntəzəm olaraq göstərir ki, köçkünlərin əksəriyyəti öz evlərinə qayıtmaq istəyir, məsələn, Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilən sorğuda iştirak edən köçkünlərin 99 faizi öz torpaqlarına qayıtmaq arzusunda olduğunu bildirmişdir.

Köçkünlərin doğma yurdlarına qayıtması üçün dövlət tərəfindən müvafiq rekonstruksiya və reabilitasiya işləri aparılmalıdır. Müharibədən zərər çək-

Cədvəl 5.23 Azad edilmiş və müharibədən zərər çəkmiş, işğal altında olmamış ərazilərə dəyən zərər, milyon ABŞ dolları

Regionlar	Ümumi zərər	Yaşayış binaları, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət	Sənaye və kənd təsərrüfatı	İnfrastruktura	Minaları zərərsizləşdirmə	Şəxsi əmlak
Qazax	29.29	19.41	3.06	0.95	0.07	5.8
Ağstafa	0.60	0.57	0.01	0.02	-	-
Tovuz	3.94	3.50	0.03	0.41	-	-
Gədəbəy	3.95	2.11	0.02	0.02	-	1.8
Xanlar	30.95	10.93	15.34	3.28	-	1.4
Tərtər	117.12	57.66	36.75	3.81	-	18.9
Ağdam	353.98	8.17	74.98	42.43	-	228.4
Ağcabədi	17.78	2.4	14.21	1.17	-	-
Beyləqan	12.40	1.27	10.55	0.58	-	-
Füzuli	241.44	46.89	85.25	22.0	5.2	82.1
Goranboy	98.47	47.03	28.78	5.26	-	17.4
Naxçıvan	12.35	4.87	3.94	2.96	-	0.58
Cəmi	922.27	204.81	272.92	82.89	5.27	356.38

Mənbə: Azərbaycan Hökuməti.

miş ərazilər minalarla doludur, buradakı yaşayış binaları, məktəblər, xəstəxanalar, ictimai və fiziki infrastrukturuna digər obyektləri zədələnib və ya dağıdılıb. Rəsmi hesablamalara görə, Azərbaycanın müharibədən zərər çəkmiş ərazilərinə 922 milyon ABŞ dolları həcmində ziyan vurulub (Cədvəl 5.23).

Ölkə hökuməti və beynəlxalq təşkilatlar köçkünlərin azad olunmuş ərazilərə könüllü qayıdışını asanlaşdırmaq üçün müəyyən işlər görür. Ölkə Prezidentinin Fərmanı ilə qaçqınlar və köçkünlər üçün nəzərdə tutulan dövlət müavinətləri, evlərinə qayıdan şəxslərə qaytdıqları gündən etibarən üç il müddətində şamil edilir. Müharibədən zərər çəkmiş ərazilərdə rekonstruksiya və reabilitasiya işləri. Rekonstruksiya və Reabilitasiya üzrə Dövlət Komitəsinin rəhbərliyi altında və onun icraçı orqanı olan Azərbaycan Rekonstruksiya və Reabilitasiya Agentliyi vasitəsi ilə aparılır.

Rekonstruksiya və reabilitasiya işləri. BMTİP-nin maliyyələşdirdiyi pilot layihəsi vasitəsilə 1996-cı ildə Füzuli rayonunun müharibədən çox böyük zərər çəkmiş Horadiz qəsəbəsindən başlayıb. Son üç il ərzində BMTİP, UNHCR, Dünya Bankı və Avropa İttifaqı bir sıra layihələr vasitəsilə bura

da yaşayış binalarının, suvarma sistemlərinin, enerji və su xətlərinin, ictimai tikintilərin bərpası işlərində yardım edir. İndiki mərhələdə azad edilmiş ərazilərə göstərilən kömək daha çox yerlərdə gəlir öldürmə imkanlarının və müvafiq potensialın yaradılmasına yönəldilib.

Pilot proyektinin uğurla başa çatması ilə hökumət azad edilmiş ərazilərin rekonstruksiyasına və reabilitasiyasına yönəldilmiş və 36 000 nəfər köçkünün bu ərazilərə qayıtmasını nəzərdə tutan bir Proqram tərtib etmişdir ki, onun dəyəri 117 milyon ABŞ dollarına bərabərdir. Proqram Füzuli, Ağdam və Tərtər rayonlarında yaşayış məntəqələ-

Boks 5.6 Köçkün və qaçqınlar üzrə dövlət strategiyası.

1998-ci ilin sentyabrında qəbul olunmuş Prezident Fərmanı, köçkünlərin azad olunmuş ərazilərə könüllü qayıdışının təşkil olunması yolunda atılan mütəmadi addımlara təkan verir. Eyni zamanda bu fərman, hələlik öz yurdlarına qayıda bilməyən köçkünlərin və qaçqınların həyat standartlarının ölkə əhalisinin digər hissəsi ilə bir səviyyədə olması üçün hərtərəfli strategiya təqdim edir. Yeni strategiya formal olaraq etiraf edir ki, müvəqqətilik şəraitində yaşamaq və torpağa sahib olmamaq köçkünlərin müstəqil həyat sürməyə nail olmasına maneə törədir.

Köçkünlər və qaçqınlar üzrə hökumət strategiyası dörd əsas vəzifədən ibarətdir:

1. Mənşəcə azad edilmiş torpaqlardan olan köçkünlərə öz evlərinə qayıtmaq və təsərrüfatlarını bərpa etmək üçün göstərilən yardımın davam etdirilməsi.
2. Mənşəcə hələ də işğal altında olan və ya təhlükəli sayılan ərazilərdən olan köçkünlər üçün öz doğma rayonlarının hüdudlarında kompakt yaşayış məntəqələri yaratmaq üçün mümkün qədər yardım göstərmək və belələrini əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmaq üçün torpaqla təmin etmək.
3. Yerdə qalan köçkünlərin və qaçqınların müstəqil həyat sürmək imkanlarının daha geniş olduğu rayonlarda məskunlaşması üçün hər cür şərait yaratmaq.
4. Düşərgələrdə və ictimai binalarda yaşayan köçkünlər və qaçqınlar üçün mikro-kreditlərin ayrılması və müvafiq peşə hazırlıq kurslarının təşkili vasitəsilə gəlir əldə etmək imkanlarının yaradılması.

rinin rekonstruksiyasını və reabilitasiyasını, yeni iş yerlərinin yaradılmasını, səhiyyə ocaqlarının, məktəblərin, enerji və su xətlərinin, nəqliyyat və rabitə qovşaqlarının bərpasını nəzərdə tutur. Bu proqramın maliyyələşdirilməsinə Dünya Bankı, BMTİP, UNHCR, Avropa İti-

faqı və Ümumdünya Ərzaq Proqramı cəlb edilmişdir.

Müharibədən zərər çəkmiş ərazilərdə minlərlə mülki vətəndaşın həyatı təhlükədədir. Mülki vətəndaşların və partlamamış mermilərin mövcud olması köçkünlərin qayıdışı üçün göstərilən bütün yardımların yolunda duran ən böyük maneədir. Bu problemin həlli üçün BMTİP və Hökumət minasızlaşdırma, mina qurbanlarına yardım və minələr haqqında bəliklərin artırılması kimi tədbirləri nəzərdə tutan mina təhlükəsi ilə mübarizə proqramının icrasına başlayıb. Proqram, mina təhlükəsi ilə mübarizə üzrə milli agentliyin təsis edilməsi və minasızlaşdırma üzrə milli mütəxəssislərin hazırlanması vasitəsilə bu ərazilərdə müvafiq potensial yaradır.

5.7 Köçkün və qaçqınlar üzrə dövlət strategiyası

Rekonstruksiya və reabilitasiya prosesi köçkünlərin bir hissəsinin öz doğma yurdlarına qayıdışına imkan yaratsa da, Ermənistanla münaqişənin siyasi cəhətdən həll edilməməsi bu kontingentin ən yaxın gələcəkdə kütləvi şəkildə repatriasiyasına olan ümidləri xeyli zəiflədir. Buna görə, qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, didərgin vəziyyətdə yaşamaqda davam edən əhalinin yaşayışının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına imkan yaradan yollar müəyyən edilsin. Didərgin şəraitində yaşayan və torpağa sahib ola bilməyən əhali öz yaşayışını özü təmin edə bilməyəcək.

Bütün bunları nəzərə alaraq, 1998-ci ilin sentyabrında imzalanmış Prezident Fərmanı doğma evlərinə qayıda bilməyən köçkünlərin və qaçqınların yaşayış səviyyəsinə çatdırılması üçün yeni strategiya təqdim edir. Dövlət BMTİP, UNHCR və D.B bu strategiyanın həyata keçirilməsində iştirak edir.

Yeni strategiyanın məqsədləri aşağıdakılardır: köçkün və qaçqınların öz yaşayışını təmin etməsinə daha geniş imkanlar təqdim edən yerlərdə məskunlaşmasına yardım etmək; onları əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmağa imkan verən torpaq sahəsi ilə

tə'min etmək. Bununla yanaşı, düşərgələrdə və ictimai binalarda yaşamaqda davam edən köçkün və qaçqınların gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsi üçün onlara mikrokreditlərin ayrılması və peşə hazırlığı kurslarının təşkili də nəzərdə tutulur. Çox güman ki, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi, köçkünlərin humanitar yardımdan asılılığının azalması ilə nəticələnəcək.

5.8 Yekun

Dağlıq Qarabağ ətrafında münafişənin başlanmasından on il keçsə də, münafişənin nəticələri hələ də ölkə iqtisadiyyatına ağır tə'sir göstərməkdə davam edir.

Didərgin düşən insanların öz evlərinə qayıtması imkanı (sərbəst, təhlükəsiz, könüllü və layiqli yolla) onların əsas insan hüquqlarıdır. Köçkünlərin bir hissəsinə bu hüququ reallaşdırmağa kömək etmək üçün Azərbaycan Hökuməti və bir sıra beynəlxalq təşkilatlar, müharibədən zərər çəkmiş ərazilərin rekonstruksiyası və reabilitasiyası kimi çətin bir prosesə girişiblər. Bununla belə, köçkünlərin əksəriyyətinin ön yaxın gələcəkdə evlərinə qayıtmaq perspektivləri olduqca zəifdir. Belə ki, didərgin şəraitdə yaşamaqda davam edən əhəlinin öz-özünü tə'min etməsinə və onların yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına imkanlar yaratmaq lazımdır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Hökumət yeni strategiya işləyib hazırlamışdır ki, bu strategiyanın həyata keçirilməsi beynəlxalq donor ictimaiyyətinin yardımına arxalanır.

DEMOKRATİKLƏŞMƏ PROSESİ

6.1 Giriş

İnsan inkişafı bütün insanların siyasi prosesdə fəal iştirak etməsinə şərait yaradan idarəçilik sistemi tələb edir. Sovet İttifaqından müstəqillik qazandığı dövrdən etibarən Azərbaycan xalqının seçdiyi yol yeni demokratik dövlət yaratması siyasətini güdür. Bu gün ölkə idarəçiliyində köhnə totalitar münasibətin dəyişdirilməsi kimi çətin bir məsələ ilə mübarizə aparılır. Ölkə fərdlərin vətəndaş və siyasi hüquqlarına az diqqət ayıran köhnə totalitar idarəçilik sistemindən yeni demokratik institutların yaranmasına doğru çətin bir keçid dövrünü yaşayır.

Azərbaycanda demokratiyanın və insan hüquqlarına hörmətin uğurla həyata keçirilməsi böyük islahatların keçiril-

məsini tələb edəcəkdir. Bura hüquq və qanun dəyişiklikləri, siyasi qüvvələrin desentralizasiyası, müstəqil kütləvi informasiya və mülki cəmiyyət üçün lazımı şəraitin yaradılması, seçki prosesinin gücləndirilməsi kimi məsələlər daxildir. Təqdim edilən bölmə bu sahələrin hər birində ölkənin əldə etdiyi nailiyyətlər və problemlər barədə məlumat verir.

6.2 İnsan Hüquqları və Hüquq Sistemi

Son illərdə insan hüquqlarının əsaslı qorunması yollarında ümid doğruldan bir neçə mühim hüquq və qanun islahatları həyata keçirilmişdir. 1995-ci ildə milli referendum nəticəsində qəbul edilən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası insan hüquqlarının qorunmasına məhkəmə təminatı verir. 1998-ci ildə Konstitusiyamı müdafiə edən müstəqil təşkilat sayılan Konstitusiya Məhkəməsi yaradılmışdır. İnsan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiya prosesi iti sürətlə gedir. Bir neçə son qanunlar və Prezident sərəncamları insan hüquqlarına hörmətin artırılmasına yönəldilmişdir.

Bununla belə hazırda bəzi köhnə qanunların və inzibati nöqsanların hələ də hökm sürməsi yeni islahatların müsbət təsirini ləngidir. Qüvvədə

olan qanunlar və inzibati proseduralar bə'zi rəsmi dövlət adamlarının bir qism mülki şəxslərin qanuni fəaliyyətinə təzyiq göstərməsinə imkan yaradır. Məsələn, hüquq sistemində cinayət törədən şəxslərin konstitusiya hüquqları bə'zi hallarda məhdudlaşdırılır. İnsan hüquqlarının qorunması ilə məşğul olan beynəlxalq və yerli təşkilatlar insan hüquqlarının qorunmasında hələ də ciddi pozuntulara yol verilməsi hallarından xəbər verir.

Bir qayda olaraq qanunun hər yerdə hakim olmasına nail olmaqdan ötrü hüquq islahat prosesini sür'ətləndirmək, yeni qanunların tətbiq olunması üçün effektiv mexanizmlər yaratmaq və məhkəmə sisteminin düzlüyünü və müstəqilliyini daha da gücləndirmək lazım gələcəkdir. Hökumətin Dünya Bankının əməkdaşlığı ilə mülki sektor üçün hazırladığı islahat proqramı çərçivəsində bu sahədə də inkişaf nəzər çarpır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (BMTİP) və müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar ədalətin yer almasında, mülki şəxslərin insan hüquqlarının artırılmasında və qorunmasında yaxından iştirak etmək prinsipilə müvafiq tədris işləri aparır və əllərindən gələn digər köməyi əsirgəmir.

İnsanlar yalnız insan hüquqlarının məhz nədən ibarət olduğunu tam dərk etdikdən sonra insan hüquqlarının qorunması mexanizmi öz tə'sirini göstərə bilər. Bunu nəzərə alaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Hökumət insan hüquqlarının təbliğinin artırılması sahəsində sə'yələrini birləşdirərək əməkdaşlıq etməyə başlamışlar. Bura seminarların və dəyirmi masaların təşkili, kitabxanaların yaradılması və müvafiq külliyyatların yayılması daxildir. 1998-ci ilin dekabrında Dövlət və Azərbaycan xalqı İnsan Hüquqları Günü 1998 – insan hüquqlarının ümumdünya bəyannaməsinin 50-ci ildönümünü qeyd edən çoxsaylı tədbirlərdə yaxından iştirak etdilər. (Boks 6.7)

Boks 6.7 İnsan Hüquqlarının Ümumdünya Bəyannaməsi və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.

1998-ci ilin dekabrında dövlət və Azərbaycan xalqı bütün dünya xalqları ilə bərabər insan hüquqlarının ümumdünya bəyannaməsinin 50-ci ildönümünü qeyd etdilər. 1992-ci ildə Azərbaycanın ratifikasiya etdiyi Ümumdünya Bəyannaməsi başər övladının hər bir nümayəndəsinin fundamental və dəyişilməz hüquqlarının tarixi bəyannaməsidir. Bu, müxtəlif ideologiyaların ümumi ünsürlərinin eyni məxrəcə birləşdirir və hər cür insan hüquqlarını qəbul edir - mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni.

Ümumdünya bəyannaməsi hər bir kimsənin incildilməsinə, əsarətdə saxlanılmasına və yaxud xüsusi mülkiyyətdən əsassız məhrum olunmasına təminat verir. Bu qanun qarşısında hər bir kimsənin bərabərliyinin, şəxsi rəy azadlığının və idarəçilik hüququnun olduğunu bəyan edir. Bu həmçinin, fikir və vicdan azadlığına, dinə, şəxsi rəyə, fikri sərbəst ifadə etməyə və mitinqlərin keçirilməsinə haqq qazandırır. Bu hər bir insanın təhsil almasına, şəxsi mülkünün sahibi olmasına, sağlamlığı və firavan güzəranı təmin edən münasib yaşayış standartlarına malik olmasına haqq olduğunu təsdiq edir. Ümumdünya Bəyannamə heç bir irqə, cinsə, dinə, etnik mənsubiyyətə və yaxud digər başqa statusa fərq qoymadan bu haqları bütün insanlara şamil edir.

Azərbaycan Konstitusiyası Ümumdünya Bəyannaməsi zəminində hazırlanmışdır. O, bütün vətəndaşların fikir, söz və vicdan azadlığına, toplantılarda iştirak etməsinə və məlumat almasına təminat verir. Konstitusiya hər bir şəxsin sosial müdafiəyə, sağlamlığa, təhsilə, şəxsi mülkiyyətə, təhlükəsizliyə, mədəni həyatda iştirak etməyə və öz ana dilində danışmağa haqq olduğunu vəd edir. Yaxalanmış, həbs edilmiş və ya cinayətdə ittiham edilmiş adamlara yaxalandığı, həbs edildiyi və ya cinayətdə ittiham edildiyi, günahlandırıldığı andan etibarən günahın məhkəmə tərəfindən təsdiq edildiyi ana qədər vəkil məsləhətindən faydalanmağa hüququ olduğuna haqq verir. Bu hüquq və haqlar cinsindən irqindən, milliyyətindən, mənsubiyyətindən, dinindən, siyasi mövqeyindən və hər hansısa siyasi partiyalara və yaxud digər ictimai təşkilatlara üzvlüyündən asılı olmadan hər bir şəxsə aiddir.

6.3 Mərkəzi və Yerli Hakimiyyət Orqanlarının Desentralizasiya siyası və Rolu

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərini ayırır. O, yerli vergiyə və büdcəyə, mülkiyyətin özəlləşdirilməsinə və istifadə edilməsinə, sosial müdafiə üçün yeni proqramlara, iqtisadi inkişafa və ətraf mühitin qorunmasına cavabdeh olan, yerlərdə seçilmiş bələdiyyə orqanlarının yaradılmasını tələb edir.

Eyni zamanda, qüvvədə olan yerli idarəetmə sistemi əsasən köhnə sovet sisteminin davamıdır. Yerlərdəki yük-

Boks 6.8 İnsan Hüquqları ilə bağlı Prezidentin Fərmanı.

1998-ci ilin fevralında vətəndaş və insan hüquqlarının və azadlığının təmin edilməsi tədbirləri haqqında Prezident fərmanı imzalandı. Bu fərman Azərbaycanda insan hüquqlarının qorunması və artırılması yollarında atılan addımları əhatə edir.

Yerli və beynəlxalq insan hüquqları təşkilatları ilə dövlət əlaqələrinin genişləndirilməsi.

Qadınların, uşaqların və milli azlıq təşkil edən xalqların hüquqlarının qorunması haqqında dövlət proqramının hazırlanması.

İnsan hüquqları ilə bağlı məsələləri koordinasiya edən mərkəzi dövlət nümayəndəliyinin yaradılması.

Milli insan hüquqları institutunun təşkil edilməsi.

İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiya edilməsi prosesinin sürətləndirilməsi.

İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələrin dolğun və səmərəli tətbiqinin inkişaf etdirilməsi.

Bu fərmana əsaslanaraq Nazirlər Kabineti insan hüquqları ilə əlaqədar bir çox tədris və təkmilləşdirmə fəaliyyətlərini özündə əks etdirən dövlət proqramını hazırlamışdır. Proqram 1998-ci ilin iyununda Prezident tərəfindən təsdiq edilib. 1999-cu ilin mayında insan hüquqlarının araşdırılması işini icra edən İnsan Hüquqları İnstitutu təşkil edildi. İnstitut dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir, müstəqil fəaliyyət göstərən təşkilat kimi yaradılıb.

Boks 6.9 Qadın Hüquqları İnsan Hüquqlarıdır: Regional Konfrans.

1998-ci ilin mayında regionun 13 ölkəsindən hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarını (QHT) təmsil edən nümayəndələr "Qadın hüquqları İnsan hüquqlarıdır: Qadınlar Münaqişədə" devizi altında Bakıda keçirilən konfransa toplaşdılar. Konfransın məqsədi qadınları narahat edən məsələləri aşkarlamaq və gender bərabərliyinin əldə olunması üçün regionla əməkdaşlığa kömək etməkdən ibarət idi. Şəraitəz ərazilərdə yaşayan və müharibənin nəticəsi olaraq evlərindən didərgin düşmüş qadınların problemlərinə xüsusi diqqət yetirildi.

Konfrans iştirakçıları hökumətlər, QHT-ler və Birləşmiş Millətlərin agentlikləri üçün regionla iş proqramı hazırladılar. Fəaliyyət proqramı münaqişənin aradan qaldırılmasında, həllində və sülhün əldə olunmasında qadınların iştirakının nəzərə alınmasına və genişləndirilməsinə, qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılmasına, münaqişə zamanı köçkün düşmüş qadınların insan hüquqlarının qorunmasına və artırılmasına çağırır.

Bu konfransı Azərbaycan Hökumətinin dəstəyilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (BMTİP), Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissariati (BMTQAK) və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qadınlar üçün İnkişaf Fondu (BMTQİF) təşkil etmişdi.

sək səlahiyyətli şəxslər Prezident tərəfindən tə'yin edilir və birbaşa mərkəzi hökumətə tabedir. Onların bölgədəki vəziyyətə uyğun qərar qəbul etməyə imkanı və iqtidarı məhduddur. Onlar tutduqları vəzifəyə seçki və ya bu kimi digər yolların seçilmədikləri üçün əhəlinin onlara qəbul etdiyi qərarlara tə'sir göstərməsi imkanları məhduddur. Bəlləliklə, hazırkı sistem həm demokratiyanın və həm də ölkənin konstitusiyasının prinsiplərinə tam uyğun deyil.

Konstitusiya onun qüvvəyə mindiyi gündən iki il müddətində bələdiyyə seçkilərinin keçirilməsini tələb etdiyindən bu da 1995-ci ilin 27 noyabrına təsadüf edirdi. Bələdiyyə seçkilərinin proseduraları və bələdiyyə orqanlarının statusu ilə bağlı müvafiq qanunların işlənməsi və qəbul edilməsi prosesinin ləng gətməsi seçkiləri gecikdirmişdir. Ölkənin işğal edilmiş və müharibə gədən ərazilərindən didərgin düşmüş insanların bütün Azərbaycana yayılması bələdiyyə təşkilatlarının yaradılmasına əngəl törədir. Hazırda bələdiyyə seçkiləri 1999-cı ilin dekabrına tə'yin edilmişdir.

Bələdiyyə seçkilərinin gecikdirilməsi Azərbaycanın Avropa Şurasına hələ də üzv seçilməməsi səbəblərindən biridir. Bununla yanaşı yerli demokratizasiyanın ləngiməsi, bələdiyyə seçkilərinin keçirilməsindəki uğursuzluq 1998-ci ildəki prezident seçkilərinin nəticələrinin qiymətləndirilməsinə xələl gətirdi (aşağıda müzakirə olunub). Yerli hakim dairələrin mərkəzi hökumətdən kifayət qədər müstəqilliyinin olmaması prosesində onların öz vəzifələrini ədalətlə yerinə yetirmə bacarığını sual altına qoydu.

6.4 Mətbuat

Azərbaycanda son dövrdə söz azadlığının əldə edilməsi sahəsində kifayət qədər irəliləyiş vardır. Ən mühümü, keçmişdə senzura üçün cavabdeh olan dövlət təşkilatı – Nazirlər Kabinetinin

tərkibindəki mətbuatda dövlət sirlərinin qorunması üzrə şöbə 1998-ci ilin avqust ayında Prezidentin fərmanı ilə ləğv edildi. Həmçinin qəzet və jurnallar üzərindəki dövlət monopoliyası aradan qaldırılmışdır və bir neçə özəl nəşriyyat idarələri təşkil edilmişdir.

Lakin, hələ də özəl sektorun mətbuata cəlb edilməsi məhduddur. Bu hal xüsusilə televiziya və radio proqramlarına şamil edilə bilər ki, məhz onlar yazılı mətbuatdan daha çox yayımlanır. İki dövlət kanalından biri sayılan AzTV-1 elektronik yayım olaraq bütün ölkəni əhatə etmək imkanı vardır. Müstəqil radio və televiziya şirkətləri öz proqramlarını çox kiçik dairələrdə yayımlayırlar və əsasən Bakıda cəmləşdiriliblər. Müstəqil teleşirkətlər, radio və mətbuat idarələri Mətbuat və İnformasiya Nazirliyindən lisenziya almaq məcburiyyətindədir.

6.5 Mülki Cəmiyyət

Demokratikləşdirmə prosesi mülki cəmiyyətin inkişafı üçün zəruridir. Onun yüksək inkişaf etdiyi ölkələrdə vətəndaş cəmiyyətləri və yaxud QHT idarə etmədə əvəzsiz rol oynayır. QHT-a ictimaiyyətin ən aktual problemlərini müstəqil araşdırır və onların həlləməsi ilə bağlı müəyyən siyasətin yürüdülməsini təklif edir. Onlar həm siyasi prosesə və həm də ictimai rəyə təsir göstərərək öz nümayəndələrinin və cəmiyyətdəki digər qrupların marağını müdafiə edirlər. Onlar vaxtaşırı müəyyən sosial qruplara birbaşa xidmət göstərirlər. Onlar ortaya çıxan hər hansısa sosial, iqtisadi və siyasi problemlərə dərhal reaksiya vermək üçün lazımi qədər sərbəstdirlər. Bu səbəbdən də QHT-lar dövlətin ictimaiyyətə göstərdiyi xidməti artırmaqla və siyasətçilərlə ümumi əhali arasında səmərəli kommunikasiya kanalı yaratmaqla Hökumətə xeyir gətirirlər.

Azərbaycanda da sivil cəmiyyət inkişaf yolundadır. QHT-lar çoxşaxəli sahəni əhatə edən səhiyyə, təhsil, ətraf mühitin

qorunması və gender problemlərlə bağlı məsələlərə qoşulub. Bir çox xeyriyyəçi-lik cəmiyyətləri, professional cəmiyyətlər və mədəniyyət təşkilatları yaradılıb. Bir neçə yerli QHT sivil cəmiyyətin inkişafı, qanunun ön planda tutulması, seçkilər prosesi və demokratiyanın başqa mexanizmləri ilə əlaqədar təlim və tədris-artırma proqramlarına sponsorluq edirlər. Həmçinin onların sırasında kiçik müəssisələrin sayının artırılması və gücləndirilməsi məqsədilə sahibkarlarda biznes qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsini təmin edənlər də vardır.

Bəzi bölgə QHT-ları dustaqların hüquqları, istehlakçıların hüquqları və fəkir, nümayiş, assosiasiya azadlığı kimi vətəndaşların hüquq və azadlığının təmin edilməsinə kömək göstərir. Bu təşkilatlar insan hüquqlarının və azadlıqlarının qorunmasında istifadə edilən mexanizmlər haqqında bilginini artırır dövlətə ictimaiyyətə insan hüquqlarının pozulması halları haqqında məlumat verir.

Azərbaycanın demokratiya yollarına qədəm qoyduğu ilk illərdə demək olar ki, QHT-ların hamısı siyasi partiylarla da birbaşa ya da dolayısı ilə əlaqədardır. Belə ki, 1999-cu illərin ortalarından etibarən yerli QHT-nın nümayəndələrindən və onları yaratmaqda maraqlı olan şəxslərdən tələb edildi ki, başqa ölkələrdə olduğu kimi QHT-lar beynəlxalq təşkilatların və donorların sponsorluğu ilə həyata keçirilən təlim proqramları vasitəsilə fəaliyyət göstərsinlər. Bunun nəticəsi olaraq sayı getdikcə artmaqda olan QHT-ları müstəqil təşkilat şəklində fəaliyyət göstərməyə çalışır.

Ədliyyə Nazirliyi bu günə qədər 1 000-dən artıq QHT-nı qeydiyyatdan keçirib və bəzi QHT-lar qeydiyyatsız fəaliyyət göstərir. QHT-nın sayının artmasına baxmayaraq sivil cəmiyyətin inkişafı prosesi erkən mərhələsində qalmaqdadır. Azərbaycanın QHT-larının çox az bir hissəsinin indiki mərhələdə sözün həqiqi mənasında fəal olmaları barədə rəy

Boks 6.10 Qadın QHT-ri.

Azərbaycanda qadınların iyirmi üç QHT-ı qeydiyyatdan keçmişdir. Onların bəzilərinin, Azərbaycan qadınlarının "Sevil" məclisinin və qadın hüquqlarının müdafiəsi üçün Əliyeva cəmiyyətinin filialları bütün Respublikada fəaliyyət göstərir. Azərbaycan qadınlarının "Sevil" məclisinin nümayəndələri öz təşkilatlarını bir çox müəssisələrdə, universitetlərdə və Elmlər Akademiyasında təmsil edir. Qadın QHT-nin əksəriyyəti çox cüzi maliyyələşdirilməsinə baxmayaraq onlar Azərbaycanda gender balansın yaranmasında və qadın hüquqlarının qorunmasında böyük rol oynayırlar. Yerli qadın QHT-nin nümayəndələri beynəlxalq konfranslarda və seminarlarda fəal iştirak edirlər və onlar müntəzəm olaraq Dövlət və beynəlxalq təşkilatların proqramlarında ölkənin gender problemlərini işıqlandırirlər.

yürüdüklə bilər. Onların əksəriyyəti çox kiçikdir və maliyyə vəsaitləri çatışmır. QHT-nin necə idarə olunması haqqında bilik hələ də kifayət deyildir. Paytaxt şəhəri olan Bakının hüdudlarından kənarda QHT-nin fəaliyyəti xüsusilə məhduddur.

Bir sıra inzibati və siyasi maneələrin olması Azərbaycanda QHT-nin rolunun artırılmasına əngəl törədir. Sözsüz ki, QHT-ı təmsil edən, onların qeydiyyata almaq mə'yarlarını və prosedurlarını müəyyən edən və onların vergi statusunun izah edən qanunun qəbul edilməsinə ehtiyac var. Bu qanunun olmaması bəzi rəsmi dövlət nümayəndələrinə QHT işlərini sərbəst və müstəqil halda həll etməyə imkan vermir. Məsələn, QHT-nin bəzilərinin Ədliyyə Nazirliyində dərhal və heç bir maneəsiz qeydiyyatdan keçməsinə baxmayaraq digərləri, xüsusilə insan hüquqları QHT-ı və siyasi müxalifət partiyaları ilə sıx əlaqədar olanlar qeydiyyatdan keçmə prosesində hədsiz çə-

tinliklərlə qarşılaşıb və yaxud sual doğuran səbəblər üzündən onların qeydiyyatdan keçməsinə çətinlik törədilir.

Hökumətlə sivil cəmiyyət arasında inamın və əməkdaşlığın artırılmasına doğru yönəldilmiş addımlar inkişaf etməkdədir. Bir neçə beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə Parlament QHT qanunu üzərində işləyir. 1998-ci ilin aprelində qəbul edilmiş qrantlar haqqında qanun QHT-nin beynəlxalq təşkilatlardan aldığı qrantların vergisini aydınlaşdırdı. Prezidentin 1998-ilin fevralında vətəndaşlığın, insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması tədbirləri adlı formunda insan hüquqları QHT-nin mühüm rolə malik olmaları təsdiq edildi və dövləti gələcəkdə də insan hüquqları təşkilatları ilk əməkdaşlıq etməyə çağırdı. Cəmiyyətin bütün üzvlərinə rəhbərliyi daha da yaxşılaşdırmaq üçün dövlətlə sivil cəmiyyətin bərabər səylərinin səfərbərliyə alınmasını aşılamaq yollarında aparılan səylərin artırılmasına ehtiyac var.

6.6 Siyasi Partiyalar

1991-ci ildə müstəqillik əldə olunduqdan sonra Azərbaycanda bir çox siyasi partiyaların meydana gəlməsi ölkənin demokratik siyasi sisteminin inkişafına şərait yaratdı. 1999-cü ilin yanvarından bu günə qədər Ədliyyə Nazirliyi 34 siyasi partiyayı qeydiyyatdan keçirib və bir çox əlavə partiyalar qeydiyyatızsız fəaliyyət göstərir. Partiyalar müxtəlif səviyyəli təşkilati sistemə və nüfuza malikdir. Ancaq onların yalnız bir ne-

Cədvəl 6.24. Siyasi partiyalarla əlaqədar nəşr edilən qəzetlər.

Adı	Mənsub olduğu partiya	Həftəlik nəşrin sayı	Yayılməsi
Azadlıq	Xalq Cəbhəsi	5	5,700
Cümhuriyyət	Xalq Cəbhəsi	1	5,030
Hürriyyət	Azərbaycan Demokratik Partiyası	3	16,500
Millət	Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası	3	3,480
Yeni Azərbaycan	Yeni Azərbaycan	6	4,435
Yeni Musavət	Musavət	6	21,700

çəsi bütün ölkədə həqiqi siyasi qüvvə kimi fəaliyyət göstərə bilər.

Uyğun platformalara malik və bəzi hallarda siyasi tələbi tam müəyyənləşdirilməyən Azərbaycanın çoxsaylı siyasi partiyalarının əksəriyyəti məşhur individual lider və yaxud liderlər qrupu ətrafında birləşmişdir. Eyni platformalara mənsub partiyalar arasındakı əməkdaşlıq və partiyalar arası blokun yaradılması iktərarli və çoxərəfli müqavilələr vasitəsilə əldə edilmişdir.

İnzibati və hüquqi maneələr siyasi partiyaların ölkənin siyasi həyatındakı rolunu müəyyən mənada məhdudlaşdırır. Ədliyyə Nazirliyi bir neçə müxalifət partiyasının qeydiyyatdan keçməkdən imtina edib və yaxud onlar qeydiyyat prosesini uzun zaman gözləməli olub. Prezident seçkiləri 1998-ci ildə beş partiya qeydiyyatdan keçdi ki, onlardan biri müxalifət partiyası idi. Mövcud seçki qanununa uyğun olaraq partiyalar səs vermədə tam səkkiz faiz səs yığıqlarını təqdirə Parlamentdə iştirak etmək hüququ qazanırlar.

Bir neçə əsas siyasi partiyalarla əlaqəsi olan qəzetlər xüsusilə kampaniyalar zamanı partiya üzvlərinin fəaliyyətinin, platformaların təşkil edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu qəzetlərin bəzilərin geniş oxucu kütləsinə malikdir (Cədvəl 6.24)

6.7 Seçkilər və Seçki Prosesi

Seçkilərin azad və ədalətli yolla keçirilməsi demokratik dövlət sisteminin əsasını təşkil edir. 70 illik Sovet mənşəliyindən yalnız son səkkiz ildə qurtulduğunu nəzər alaraq bu gün Azərbaycan qarşısında bu fundamental demokratik təcrübəni reallaşdırmaq, şəxsiz böyük məs'ulyyətdir. Totalitar sistemlərdən azad olmuş digər ölkələrin təcrübəsi sübut etdi ki, qısa zaman çərçivəsində azad seçki sisteminə keçmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Parlamentə 125 deputatın seçil-

məsinə və hər beş ildən bir parlament seçkilərinin keçirilməsinə zəmanət verir. Konstitusiya güclü prezident idarəetmə sisteminin yaradılmasını və Prezidentin beş il müddətinə seçilməsini tələb edir. Müstəqillik qazandıqdan sonra 1995-ci ilin noyabrında Yeni Konstitusiyanın referendumu ilə eyni zamanda ölkənin ilk parlament seçkiləri keçirildi. Prezident Heydər Əliyev 1993 və 1998 illərdə prezident seçkiləri yolu ilə Prezident seçildi.

1995-ci ildəki parlament seçkiləri zamanı, beynəlxalq müşahidəçilərin fikrincə, bəzi məqamların beynəlxalq standartlara tam uyğun olmadığı aşkar edilmişdir. Parlamentdəki 125 yerdən 100 nəfər mojaritar qaydada və qalan 25 yer proporsional şəkildə siyasi partiyalar arasında bölüşdürüldü. Hakim partiya (Yeni Azərbaycan) 25 proporsional yerdən 19-nu və iki müxalifət partiya hərəsi üç yer qazandı. Bir neçə deputat sonradan müxalifət blokuna qoşuldular.

Oktyabrda prezident seçkilərinin keçirilməsilə bağlı 1998-ci il Azərbaycanın siyasi inkişafında mühim əhəmiyyətli il sayıla bilər. Rəsmi səsvermə nəticələrinə görə qeydə alınmış səsə 77 faizini Prezident Əliyev qazandı. Seçkidə 6 namizəd iştirak edirdi, lakin bəzi müxalifət partiyalar seçkiləri boykot etdilər.

Seçki prosesini təkmilləşdirmək məqsədilə Dövlət seçki qabağı bir sıra ciddi tədbirlər həyata keçirdi. 1998-ci ilin iyulunda Respublikada Prezident seçilməsi haqqında qanuna edilmiş dəyişikliklərə müvafiq olaraq seçki komissiyasının seçilmə metodunun yaxşılaşdırılması, daxili və beynəlxalq müşahidəçilərin monitorinq aparmasına icazə verilməsi, seçki məntəqələrində səlahiyyəti olmayan şəxslərin iştirakının qadağan edilməsi və qeydiyyatdan keçmiş bütün namizədlərin ictimai mətbuatda bərabərliyinə işıqlandırılmasına zəmin yaradılması kimi məsələlər daxildir. 1998-ci ilin avqustunda rəsmi senzuranın ləğv edilməsi kampaniyalar zamanı olxüsus yazılı mətbuatda müxtəlif fikirlərin ifadə olunmasına şərait yaratdı. 1998-ci ilin sentyabrında ölkənin çoxsaylı qəçqın vətəndaşlarına səsvermədə iştirak etmək hüququ verən vətəndaşlıq haqqında yeni qanun qəbul edildi.

Bu tədbirlərin keçirilməsindəki məqsəd Azərbaycanda seçki prosesinin bundan əvvəlki seçkilərdən fərqli olaraq daha mükəmməl yerinə yetirilməsindən ibarət idi. Lakin beynəlxalq müşahidəçilər seçkilərin hələ də beynəlxalq standartlara tam uyğun olmadığını şahidi oldular. Bir neçə mətbuat uyğunsuzluqları, jurnalistlərin incidilməsi və əsasən hakimiyyətdə olan prezidenti dəstəkləyən siyasi təbliğatın aparılması halları qeydə alındı. Ədliyyə Nazirliyi seçki-

ləri müşahidə etmək arzusunda olan bir neçə siyasi partiya və yerli QHT-nin qeydiyyatdan keçməsinə məhdudlaşdırıldı. Bəzi müxalifət nümayişlərinə izn verilmədi və yaxud nümayişlərin tələb olunan yerlərdə keçirilməsinə əngəl törədildi. Dövlət hakim dairələrinin bəzi hallarda birtərəfli münasibəti və səlahiyyətli şəxslərin vəzifə borcu hesab edərək bəzi kompaniyalara qarşı durması düzgün başa düşülmədi və rəğbətə qarşılanmadı. Beynəlxalq müşahidəçilər seçki məntəqələrinin əksəriyyətində seçki proseduralarının tam düzgün yerinə yetirilməsi haqqında məlumat verdi. Lakin bəzi qanun pozuntularına səsvermədə, səsələrin bəzi hesablanmasında və bir neçə digər mərhələlərdə yol verildi.

1999-cu ildə keçiriləcək bələdiyyə seçkiləri və 2000-ci ildə keçiriləcək parlament seçkiləri yaxın gələcəkdə Azərbaycanda seçki prosesinin təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır. Bununla yanaşı konstitusiyadakı söz, partiya və nümayiş azadlığına hörmətin artırılmasından ötrü əlbir səylərə ehtiyac vardır.

6.8 Yekun

Azərbaycanda insan hüquqlarının müdafiəsinə zəmanət verən demokratik cəmiyyətin yaranmasına doğru nəzərə cərpacaq irəliləyişlər edilmişdir. Qanun sistemində islahatların aparılması üçün ilkin mühüm addımlar atılmışdır və bu ilin sonunda bələdiyyə seçkilərini keçirməklə idarəetmənin desentralizasiya edilmə prosesinin başlanması gözlənilir. Rəsmi senzuranın ləğv edilməsi, qəzet və nəşriyyat üzərindən dövlət monopoliyasının aradan qaldırılması ölkədə mətbuat azadlığının genişlənməsinə şərait yaratdı. QHT-ı və siyasi partiyalar meydana çıxıb. Rəsmi dairələr mülki cəmiyyətlərlə əməkdaşlığın zəruri olduğunu dərk etməyə başlayıb.

Bununla yanaşı, demokratik prosesin qarşısını alan bəzi maneələr öz yerində qalmaqdadır. Qanun islahatları pro-

sesi hələ yenidən başlayıb. Kök salmış köhnə qanunlar və ədliyyə sistemindəki zəifliklər idiyədək həyata keçirilmiş islahatların təsirinin səmərəsini zəiflədir. Bəzi QHT-lar və siyasi partiyalar fəaliyyətlərində qeyri-hüquqi müqavimətlərlə üzləşirlər ki, bu da xüsusən qeydiyyatdan keçmə prosesində baş verir. Son olaraq, müəyyən irəliləyişlər olmasına baxmayaraq ölkədəki seçki prosesi beynəlxalq standartlara tam uyğun keçirilmir.

Dövlət rəhbərlikdə Sovet rejimindən miras qalmış köhnə qayda və münasibətlərin aradan qaldırılmasına, dövlət nümayəndələrinin və ictimaiyyətin hər bir üzvünün cəhdlərini birləşdirməyə ehtiyac artırmaqda olan hüquq və qanun islahatlarının keçirilməsi, mülki cəmiyyətin təşkili, azad və ədalətli seçkilərin tətbiqi əhalinin e'timadını doğruldacaq və ölkənin insan inkişafı prosesində dönüş yaradacaq.

ƏLAVƏ CƏDVƏLLƏR

1 • İNSAN İNKİŞAFI İNDEKSİ

İl	Doğulanda gözlənilen ömür müddəti (İllər)	Savahlılıq seviyyəsi (%)	Təhsilin orta müddəti (İllər)	Adambaşı ÜDM (ABŞ dol.)	Doğulanda gözlənilen ömür müddəti indeksi	Təhsil indeksi	ÜDM indeksi	İii
1998	71,6	97,3	10	520,3	0,772	0,878	0,487	0,712

2 • İNSAN İNKİŞAFININ PROFİLİ

İl	Doğulan- da gözle- nilən ömür müddəti (İllər)	Ana ölümü seviyyəsi (hər 100 000 diri doğuşa)	Hər həkimə düşən adam- ların sayı	Alimlər və mütəxə- sislər (hər 1 000 nəfərə)	Bütün seviyyə- lərdə təh- sil alan- ların göstəri- cisi (% 6-23 yaş)	Əyani ali təhsil alanlar Ümumi (%)	Qadınlar (%)	Gündəlik qəzetlər (hər 100 nəfərə düşən nüsxələr)	Televi- zorlar (hər 100 nəfərə)	Adam- başı ÜDM (ABŞ dol.)	Adam- başı ÜMM (ABŞ dol.)
1998	71,6	41,1	279	3,2	68,7	82,9	29,9	22,3	86,0	520,3	---

3 • İNSAN UĞURSUZLUĞUNUN PROFİLİ

İl	İşsizlik səviyyəsi (%)		15-64 yaşlı orta təhsili olmayanlar (15-64 yaş)	20% ən yüksək gəliri olanların 20% ən aşağı gəliri olanlara nisbəti	Qadınların əmək haqqı (kişilərin əmək haqqının %-i)	İllik orta inflyasiya səviyyəsi (%)	Vaxtdan qabaq ölümə görə ömürdən itirilən illər (hər 1 000 nəfərə)	Yol qəzasından baş verən xəsarət halları (hər 100 000 nəfərə)	Kişilər tərəfindən törədilmiş qəzəli halları (hər 100 000 kişiyə)	Qeydə alınmış zorlama halları (hər 100 000 yaşlı qadına)	SO ₂ və NO ₂ emissiyası (adam başına düşən, kq)
	Ümumi	Gənclər (15-24 yaş)									
1998	1,13	---	---	---	70,0	- 0,8	---	25,0	7,7	2,0	8,0

* Registered unemployment only.

4 QADINLARIN STATUSU

İl	Doğulan- da göz- lənilen omür müddəti (illər)	Birinci nikah vaxtı orta yaşı	Ana ölümü seviyyəsi (hər 100 000 diri doğuşa)	Orta mək- təbə qəbul (%)	Orta mə'zunları (müvafiq yaşlı qa- dınların %-i)	Ali təhsilli qadınlar (%)	Ali təbii və tətbiqi ixti- saslara qəbul (%)	Əmək qüvvə- sində qadınlar (ümumi əmək qüv- vəsinin %-i)	Nazir seviyyəsin dəki vəzi- fələri tutan qadınlar (%)	Parlamen- tin qadın üzvləri (%)
1998	75,0	23,7	41,1	---	55,4	29,9	---	48,7	6,0	12,0

5 DEMOQRAFİK PROFİL

Ümumi əhali (milyon nəfər)			Əhalinin illik artımı (%)		Ümumi nəsilver- mə indeksi	Nəsil vermə qabiliyyə- ti (1998- ci ildə 1960-cı ildəkinin %-i)	Kontra- septivlər- dən istifa- də etmə seviyyəsi (%) 1992-98	Asılılıq seviyyəsi (%) 1998	60 və daha yaşlı əhali (%) 1998	60 yaşında gözlənilən ömür müddəti illər) Kisilər Qadınlar	
1960	1998	2000 (gözləni- lən)	1960- 1998	1998- 2000 (gözləni- lən)						1998	1998
4,0	7,95	8,0	2,08	1,01	2,00	---	2,8	71,7	9,0	---	---

6. SAĞLAMLIQ PROFİLİ

İl	Vaxtın- dan qa- bağ ölü- mə görə ömürdən itirilən illər (hər 1 000 nəfərə)	Qan dövrəsi sistemi xəstəlik- ləri ucba- tından ölüm halları (%)	Xərçəng xəstəlik- ləri ucbatın- dan ölüm halları (%)	AİDS hal- ları (hər 100 000 nəfərə)	Alkoqol istehlakı (15-64 yaşlılar arasında adam- başı, litr)	Tütün istehlakı (15-64 yaşlılar arasında adam- başı, kq)	Hər həkimə düşən əhali	Səhiyyə üzrə sığorta xərclər (%)	Səhiyyə üzrə dövlət xərcləri (ümumi xərclərin %-i)	Səhiyyə üzrə özəl xərclər (səhiyyə üzrə ümumi xərclərin %-i)	Səhiyyə üzrə ümumi xərclər (ÜDM-in %-i)
1998	---	42,2	10,7	1,9	5,1	0,8	279	---	1,0	---	---

7 • TƏHSİL PROFİLİ

Bütün seviyyələr də təhsilə cəlb olun- ma (6-23 yaşlıların %-i) 1998	Tam orta əyani təh- sil (%) 1998	Tam orta texniki təhsil (ümumi orta təh- silin %-i) 1998	19 yaşlı əyani təh- sil alanlar (%) 1996-98	Təbii və tətbiqi ixti- saslara qəbul (ümumi ali təhsilin %-i)	Ali təhsil xərcləri (%) 1998	Ali təhsil xərcləri (%) 1998	Ali təhsilə dövlət xərcləri (hər tələbəyə, ABŞ dol.) 1996-98	Təhsilə ayrılan ümumi xərclər (ÜDM-in %-i) 1960 1998		Təhsilə ayrılan dövlət xər- cləri (ÜDM-in %-i) 1998
68,7	98,0	9,9	14,1	82,9	---	---	120,4	---	---	3,5

8 • İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASI

Təhsilin orta müddəti (illər)			Alimlər və texniki işçilər (hər 1 000 nəfərə 1998)	Elmi tədqiqatlara ayrılan xərclər (ÜDM-in %-i) 1998	Orta məktəb məzunları (məktəbi bitirmək yaşında olanların %-i) 1998	Ali məktəb məzunları (müvafiq yaşda olan- ların %-i) 1998	Aspiranturanı bitirənlər		
Ümumi 1998	Qadınlar 1998	Kişilər 1998					(%) Ümumi 1997-98	(%) Qadınlar 1997-98	(%) Kişilər 1997-98
10	9	11	3,2	0,3	55,4	18,7	2,5	25	75

9 • MİLLİ GƏLİRİN HESABLARI

Ümumi ÜDM (ABŞ dol., milyard) 1998	Kənd təsərrü- fatı məh- sulı (ÜDM-in %-i) 1998	Sənaye məhsulu (ÜDM-in %-i) 1998	Xidmətlər (ÜDM-in %-i) 1998	İstehlak		Ümumi daxili investisi- ya (ÜDM- in %-i) 1998	Ümumi daxili qənaət (ÜDM-in %-i) 1998	Vergilər- dən gəlir (ÜDM-in %-i) 1998	Mərkəzi dövlət xərcləri (ÜDM-in %-i) 1998	İxrac (ÜDM-in %-i) 1998	İdخال (ÜDM-in %-i) 1998
				Şəxsi (ÜDM-in %-i) 1998	Dövlət (ÜDM-in %-i) 1998						
4,12	20,3	22,3	57,4	80,9	12,8	---	---	---	---	25,3	58,3

10 • MƏŞĞULLUQ

İl	Əmək	Əmək qüvvəsi			Gələcək	Hər işçiyə	Əmək	Həmkarlar	Haftədə	İş
	qüvvəsi				əmək	düşən	haqqında- kı fərq:	ittifaqında	ümumi iş	bazarına
	(ümumi				qüvvəsinin	əmək	yüksək	birləşmiş	saatı	aid pro-
	əhalinin	Kənd	Senayedə	Xidmət-	əvəz	haqqının	əmək haq- qı alan	əmək	(istehsalat	qramlara
%-i)	təsərrü- fatında			lərdə	edilmə	illik artım	hissənin	qüvvəsi	da işləyən	ayrılan
					nisbəti	səviyyəsi	aşağı		hər	xərclər
						(%)	əmək haq- qı alan		nəfərə)	(ÜDM-in
							hisseyə			%-i)
							nisbəti			
1998	53,4	29,3	6,5	64,2	---	---	---	---	40	---

11 • TƏBİİ EHTİYATLAR BALANSI

Ümumi sahə (1 000 km ²)	Əhalinin sıxlığı (hər km ² düşən əhali) 1998	Əkin sahəsi (%) 1998	Ortaqlar (%) 1998	Meşələr və meşəlik yerlər (%) 1998	Suvarılan torpaqlar (%) 1998	Adambaşına bərpa olunan daxili su ehtiyatları (hər il 1 000 000 km ³) 1998	İldə istifadə edilən şirin su	
							Su ehtiyatlarının %-i 1998	Adambaşına (km ³) 1998
86,6	92	19,3	28,6	11,5	16,8	---	34,0	1288

12 • SOSIAL STRES VƏ SOSIAL DƏYİŞMƏLƏR

İl	Məbusların sayı (hər 1 00 min nəfərə)	Gənc məbusların sayı (Məbusların ümumi sayının %-i kimi)	Kişilər tərəfindən törədilmiş qəzetli qətlərin sayı (hər 100 min nəfərə)	Narkotiklərlə bağlı cinayətlərin sayı (hər 100 min nəfərə)	Törədilmiş zorlama hallarının ümumi sayı (hər 100 000 15-59 yaşlı qadına)	Avtomobil qəzası nəticəsində travma və ölüm hallarının sayı (hər 100 min nəfərə)	İntihar halları (hər 100 min nəfərə)		Boşanma hallarının sayı (hər 1 000 ailəyə)	Tək anaların başçılıq etdiyi ev təsərrüfatlarının sayı (%)	15-19 yaşlı qadınların diri doğuşlarının sayı (hər 1 000 qadına)
							Kişi	Qadın			
1998	---	---	7,7	30,8	0,055	25,0	1,1	0,3	3,8	11,0	53

Agayev, Mübariz. 1999. Qaçqın və məcburi köçkünlərin deportasiyası, onlara dəymiş maddi və mənəvi ziyan barədə. Bakı.

Anand, Sudhir, and Amartya Sen. 1999. "The Income Component in the HDI—Alternative Formulations." Occasional Paper. United Nations Development Programme, Human Development Report Office, New York.

Azerbaijan Economic Trends. 1998. Azerbaijan Economic Trends Quarterly Issues: Second, Third, and Fourth Quarters. European Expertise Service, Brussels.

-----, 1999a. Azerbaijan Economic Trends Quarterly Issue: First Quarter. European Expertise Service, Brussels.

-----, 1999b. Azerbaijan Economic Trends Monthly Update: March 1999. European Expertise Service, Brussels.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi 1999c. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 1998.

-----, 1999d. Statistical Yearbook of Azerbaijan 1999. Bakı.

-----, 1999e. Women and Men in Azerbaijan. Bakı.

Bergesen, Helge Ole, George Parmann, and Qjstein Thommessen (eds.). 1999. Yearbook of International Co-operation on Environment and Development 1998/1999. London: Earthscan Publications.

Bolotin, B. 1998. "International Comparison: 1990-1997." International Economy and International Relations, No. 10. Moscow.

Colborn, Theo, Dianne Dumanoski, and John Peterson Mjers. 1997. Our Stolen Future. USA: Penguin Group.

Estrada, Javier, Kristian Tangen, and Helge Ole Bergesen. 1998. Environmental Challenges Confronting the Oil Industry. New York: John Wiley & Son, Ltd.

IMF (International Monetary Fund). 1999. "Azerbaijan Republic: Selected Issues." IMF Staff Country Report No. 99/78. Washington, D.C.

International Republican Institute. 1998. "Preliminary Report: 1998 Azerbaijan Presidential Elections."

Interstat (Statistical Committee of the CIS). 1999. Commonwealth of Independent States and Countries of the World: Statistical Abstract. Moscow.

Medecins du Monde (Greece), Medical University of Azerbaijan (Baku), Republican Endocrinology Dispensary (Baku), University of Patras (Greece). 1999. "Campaign against Iodine Deficiency Disorders (IDD). Preliminary Results."

OSCE (Organization for Security and Cooperation in Europe). 1996. "OSCE/UN Report of the OSCE/UN Joint Electoral Observation Mission in Azerbaijan on Azerbaijan's 12 November 1995 Parliamentary Election and Constitutional Referendum."

OSCE/ODIHR (Organization for Security and Cooperation in Europe/Office for Democratic Institutions and Human Rights). 1998. "Presidential Election in the Republic of Azerbaijan 11 October 1998."

State Committee on Ecology and Control of Natural Resources Utilization of the Azerbaijan Republic. 1998. National Environmental Action Plan. Baku.

UMCOR (United Methodist Committee on Relief). 1997. "Results of the UMCOR's Cross-Sectional Health Survey of the IDP Population Living in Two Sanitariums, Pirshaga Settlement, Absheron Peninsula."

UNDP (United Nations Development Programme). 1998a. Azerbaijan Human Development Report 1998. Baku: UNDP.

-----, 1998b. Human Development Report 1998. New York: Oxford University Press.

-----, 1999. Human Development Report 1999. New York: Oxford University Press.

UNFPA (United Nations Population Fund). 1999. Azerbaijan Country Population Assessment Report 1998 (Final Draft). Baku.

United Nations Resident Coordinator in Azerbaijan. 1999. "Humanitarian and Development Concerns in Azerbaijan." Baku.

USAID, WHO, and UNICEF. 1996. "Health and Nutrition Survey of Internally Displaced and Resident Population of Azerbaijan."

World Bank. 1997a. "Azerbaijan Poverty Assessment." Human Resources Division, Country Department III, Europe & Central Asia Region, Report No. 15601-AZ. World Bank, Washington, D.C.

-----, 1997b. "Azerbaijan Health Sector Note." Baku.

-----, 1999. "Social Assessment and Stakeholder Consultation Process Survey of Internally Displaced Persons: Preliminary Results." Baku.

World Food Programme. 1999. "Food Economy Survey among the Internally Displaced Persons." Baku.

World Vision Azerbaijan. 1998. "Household Food Security Survey".